

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

Πανεπιστήμιο Πατρών
Σχολή Οικονομικών Επιστημών και Διοίκησης Επιχειρήσεων
Τμήμα Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας
Πρώην ΔΕΜΕΣ

Πτυχιακή Εργασία

«Διερεύνηση της συμβολής της καπνοβιομηχανίας στην ανάπτυξη
της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου»

Ιωάννα Ποντίκα

A.M. 17087

&

Χριστίνα Σιαβίκη

A.M. 16563

Επιβλέπων καθηγητής: Ντόβας Δημήτριος

ΠΑΤΡΑ, 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη.....	5
Εισαγωγή.....	7

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ- ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	
1.1. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στο εξωτερικό.....	8
1.2. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα.....	13
1.3. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου....	19
2. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	
2.1. Τα είδη καπνού.....	24
2.2. Οι μέθοδοι παραγωγής του καπνού.....	27
2.3. Οι καπναποθήκες στην πόλη του Αγρινίου	32
3. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΤΑ ΜΕΛΗ ΠΟΥ ΕΜΠΛΕΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	
3.1. Οι εργάτες	43
3.1.1. Άνδρες	43
3.1.2. Γυναίκες.....	44
3.1.3. Πρόσφυγες.....	45
3.1.4. Παιδιά-Εργάτες.....	46
3.1.5. Αμοιβή.....	46
3.1.6. Επιπτώσεις στην υγεία	49
3.2. Το σωματείο και η απεργία των εργατών του 1926.....	50
3.3. Το καπνικό ζήτημα στην Ελλάδα και η απεργία των εργατών του 1936.....	53

4. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	
4.1. Η συμβολή της καπνοβιομηχανίας στην οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου	55
4.2. Η συμβολή της καπνοβιομηχανίας στην κοινωνική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου	65
5. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	
5.1. Συμπεράσματα.....	68
5.2. Προτάσεις για μελλοντικές μελέτες	71
Βιβλιογραφία	72
Παράρτημα	79

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΙΚΟΝΩΝ

<u>Εικόνα 1:</u> Αγρίνιο, η πόλη του καπνού.....	27
<u>Εικόνα 2:</u> Καπνοχώραφα Αγρινίου.....	29
<u>Εικόνα 3:</u> Μουσείο Καπνού.....	30
<u>Εικόνα 4:</u> Η καπνούπολη του Αγρινίου.....	31
<u>Εικόνα 5:</u> Καπναποθήκη Παπαστράτου.....	34
<u>Εικόνα 6:</u> Μουσείο Καπνού.....	34
<u>Εικόνα 7:</u> Αποθήκες Παπαστράτου (Οι νεότερες).....	35
<u>Εικόνα 8:</u> Καπναποθήκη Παπαπέτρου.....	36
<u>Εικόνα 9:</u> Μουσείο Καπνού.....	37
<u>Εικόνα 10:</u> Μουσείο Καπνού.....	38
<u>Εικόνα 11:</u> Βασίλης Μαγκλάρας.....	39
<u>Εικόνα 12:</u> Αποθήκες Ηλιού Νέες.....	40
<u>Εικόνα 13:</u> Καπναποθήκες Κόκκαλη.....	41
<u>Εικόνα 14:</u> Αποθήκες Ρόζη-Βαρνάβα.....	42
<u>Εικόνα 15:</u> Όργωμα σε χωράφι μπροστά στη Σάντα Ρόζα στις 5 Μαΐου του 1955. Πηγή: ιστότοπος «Γραφική Παλιά Αλεξανδρούπολη».....	44
<u>Εικόνα 16:</u> Καπνεργάτριες στο μεροκάματο.....	45
<u>Εικόνα 17:</u> Μουσείο Καπνού.....	48
<u>Εικόνα 18:</u> Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» 11 Αυγούστου 1926.....	52
<u>Εικόνα 19:</u> Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ».....	53
<u>Εικόνα 20:</u> Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» 10 Μαΐου 1936.....	54

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η καπνοκαλλιέργεια και η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας διαδραμάτισαν για δεκαετίες σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη πολλών οικονομιών πγκοσμίως. Έτσι, και στην Ελλάδα οι παραπάνω κλάδοι συνέβαλαν τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική αναβάθμιση των πολιτών της χώρας και κυρίως της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου. Η παρούσα μελέτη αναλύει τους παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή την ανάπτυξη και καταλήγει ότι πολλοί κάτοικοι της περιοχής κατάφεραν να ξεφύγουν από την ανεργία και την ανέχεια χάρις στην καπνοβιομηχανία, ενώ παράλληλα η πόλη γνώρισε σημαντική δημογραφική, πολιτισμική, εμπορική και οικονομική άνθιση.

Λέξεις-κλειδιά: καπνός, καπνοβιομηχανία, Αγρίνιο, οικονομία, κοινωνία

ABSTRACT

Tobacco growing and the development of the tobacco industry have played an important role in boosting many economies worldwide for decades. Thus, in Greece, the above sectors have also contributed to both the economic and social upgrading of the citizens of the country and especially of those residing in the wider region of Agrinion. The current study analyzes the factors that contributed to this development and concludes that many residents of the area managed to escape from unemployment and misery thanks to the tobacco industry, while at the same time the city had experienced significant demographic, cultural, commercial and economic prosperity.

Key words: tobacco, tobacco industry, Agrinion, economy, society

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα η κοινωνία χαρακτηριζόταν από φτώχεια, ανέχεια και μεγάλα ποσοστά ανεργίας. Ο πλούτος ήταν στα χέρια των ολίγων και το κράτος προσπαθούσε να ανακάμψει από τη συμμετοχή του σε δύο πολέμους. Η οικονομία εκείνη την εποχή στηριζόταν, κυρίως, στην αγροτική παραγωγή και σε εξαγωγές των προϊόντων που παρήγαγε η Ελλάδα στο εξωτερικό.

Μια από τις σημαντικότερες καλλιέργειες που αναπτύχθηκαν στη χώρα διαχρονικά υπήρξε αυτή του καπνού, η οποία συνετέλεσε στη δημιουργία αρκετών ελληνικών καπνοβιομηχανιών. Ο ελληνικός καπνός θεωρούνταν από το εξωτερικό εξαιρετικής ποιότητας και προτιμούνταν από τους ξένους καταναλωτές, οπότε οι εξαγωγές του απέφεραν μεγάλα έσοδα στην Ελλάδα.

Ο καπνός καλλιεργούνταν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, που διέθεταν εύφορο έδαφος και ευνοϊκό κλίμα, με κυρίαρχες τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Αιτωλοακαρνανία. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την τελευταία η ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου διέθετε μεγάλες εκτάσεις με καπνοκαλλιέργειες και είχε στηριχτεί οικονομικά σε αυτό το προϊόν για πολλές δεκαετίες.

Στην παρούσα μελέτη, θα επιχειρηθεί να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο συνέβαλε η καπνοβιομηχανία στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου.

Αρχικά, θα παρουσιαστεί μία σύντομη ιστορική ανασκόπηση της καλλιέργειας και χρήσης του καπνού στο εξωτερικό κι έπειτα στην Ελλάδα. Αυτό έχει ως σκοπό την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η καπνοβιομηχανία αναπτύχθηκε και στη χώρα μας. Έπειτα, η ανασκόπηση θα επικεντρωθεί στην περιοχή του Αγρινίου και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Στα δύο επόμενα κεφάλαια μετά την ιστορική ανασκόπηση θα γίνει περιγραφή των ειδών καπνού, του τρόπου καλλιέργειας, των καπναποθηκών στο Αγρίνιο καθώς και των μελών που συμμετείχαν στην παραγωγική διαδικασία.

Έπειτα στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναλυθούν τα οφέλη της καπνοβιομηχανίας για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής, ενώ στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο θα εξαχθούν κάποια συμπεράσματα από ολόκληρη την μελέτη και θα αναφερθούν κάποιες προτάσεις για μελλοντικές μελέτες.

1. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ- ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

1.1. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στο εξωτερικό

Είναι γεγονός ότι η βιομηχανία του καπνού έχει απασχολήσει έναν μεγάλο όγκο ερευνητικών προσπαθειών εδώ και πολλές δεκαετίες, η θεματολογία των οποίων ποικίλει. Κάποιες ασχολούνται με τη χρήση του καπνού και την εξέλιξή τους ανά τα χρόνια, άλλες με τις οικονομικές προεκτάσεις που λαμβάνει η πώληση καπνού και τσιγάρων παγκοσμίως, άλλες με τους τρόπους διαφήμισης και προώθησης των καπνοβιομηχανιών και άλλες με τις επιπτώσεις που έχει το κάπνισμα στην υγεία των πολιτών. Όπως και να έχει η βιομηχανία του καπνού έχει μακρά ιστορία σε πολλές χώρες του κόσμου, αλλά και στην Ελλάδα.

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζεται μία συνοπτική ανασκόπηση της χρήσης του καπνού στις χώρες του εξωτερικού, ενώ στη συνέχεια θα γίνει ξεχωριστή αναφορά για την ελληνική καπνοβιομηχανία.

Αρχικά, η χρήση του καπνού με διάφορους τρόπους και τεχνικές από τους ανθρώπους φαίνεται να ξεκινάει από χιλιάδες χρόνια πριν, αφού υπάρχουν μαρτυρίες για χρήση του στη Βενεζουέλα το 6.000 π.Χ. Ακόμη, καταγραφές αναφέρουν ότι φυλές Ινδιάνων χρησιμοποιούσαν τον καπνό κυρίως σε θρησκευτικές τελετές και άλλου είδους κοινωνικές εκδηλώσεις τους (Koskowski, 1955).

Όσον αφορά την Αφρική, περίπου το 1607 κάτοικοι της Σιέρρα Λεόνε κάπνιζαν σε καθημερινή βάση, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν καπνό τόσο οι ενήλικες όσο και τα μικρά παιδιά. Επιπρόσθετα, στη Σενεγάλη φαίνεται ότι στις αγορές πέρα από ρούχα, ζώα και τρόφιμα, πουλούσαν και καπνό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το στοιχείο ότι οι λευκοί ταξιδιώτες ήρθαν σε επαφή με το κάπνισμα από τους γηγενείς Βορειοαμερικάνους κατά την ανακάλυψη της Αμερικής (Koskowski, 1955).

Το 1665 το κάπνισμα έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής συνήθεια στην Αγγλία, καθώς οι κάτοικοι πίστευαν πως είχε προληπτική και θεραπευτική λειτουργία ενάντια στην πανούκλα, η οποία μάστιζε τον πληθυσμό και ήταν υπεύθυνη για πολλούς θανάτους. Έτσι, οι Άγγλοι ωθούσαν και τα παιδιά τους στο κάπνισμα για να τα προστατεύσουν από την πανώλη (Anon, Readers Digest 1949, 1995).

Όσον αφορά τις επόμενες δεκαετίες, κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ο καπνός θεωρήθηκε ως απαραίτητο αγαθό για τους στρατιώτες, αφού τους βοηθούσε ψυχολογικά κι έτσι οι στρατηγοί έκαναν τεράστιες παραγγελίες σε ποσότητα. Οι καπνοβιομηχανίες της εποχής θεωρήθηκε ότι παρείχαν σημαντική κοινωνική υπηρεσία και τα κέρδη τους ήταν τεράστια (Royal College of Physicians, 1962).

Στη συνέχεια, αμέσως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο η ζήτηση για καπνό είχε αυξηθεί παγκοσμίως και οι τρεις κυριότερες χώρες που έκαναν εξαγωγές «ανατολικού» (oriental) τύπου καπνού ήταν η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Τουρκία. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα κατείχε το μεγαλύτερο μερίδιο εξαγωγών αυτού του καπνού στην αγορά. Οι τρεις αυτές χώρες ανταγωνίζονταν εκείνη την εποχή μεταξύ τους για τα ποσοστά εξαγωγών σε άλλες χώρες και η θέση της Ελλάδας ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς στη χώρα υπήρχε πολιτική αστάθεια εξαιτίας του πολέμου που είχε προηγηθεί. Ακόμη, οι περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας – από τις οποίες για πολλά χρόνια προέρχεται μεγάλο μέρος της συνολικής παραγωγής καπνού της χώρας μας – μόλις είχαν προσαρτηθεί στην Ελλάδα και υπήρχε ανάγκη για διαχείριση μεγαλύτερου όγκου παραγωγής καθώς και για σύναψη συμφωνιών με σκοπό τη διάθεση αυτών των προϊόντων σε άλλες χώρες. Έτσι, η Ελλάδα επικεντρώθηκε στη σύναψη μίας σημαντικής εμπορικής συμφωνίας με τη Γερμανία, η οποία κατανάλωνε μεγάλες ποσότητες καπνού (Hedberg, & Hakansson, 2008; Gross, 2015; Dimitriadou, 2016).

Κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, το κάπνισμα συνέχιζε να είναι πολύ δημοφιλές και να χρησιμοποιείται από τους στρατιώτες. Μάλιστα, ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, Ρούσβελτ, κατέστησε τον καπνό προστατευόμενη καλλιέργεια, εξαιτίας της σημασίας της για τον πόλεμο. Εκείνη την εποχή, βέβαια δε γνώριζαν τις θανατηφόρες συνέπειες που μπορεί να επιφέρει το κάπνισμα στον ανθρώπινο οργανισμό.

Όταν τα πρώτα ιατρικά δεδομένα άρχισαν να αποδεικνύουν ότι το κάπνισμα μπορεί να προκαλέσει καρκίνο, οι καπνοβιομηχανίες και οι κυβερνήσεις, οι οποίες κέρδιζαν εκατομμύρια από τη φορολογία και τα έσοδα του καπνού, βρέθηκαν σε μία ιδιαίτερα δύσκολη θέση, αφού έπρεπε να αποφασίσουν εάν θα αποδεχτούν δημόσια τα ιατρικά δεδομένα με κίνδυνο να χάσουν τεράστια χρηματικά κέρδη (Anon, Readers Digest 1949, 1995).

Όσον αφορά, τις ιατρικές αυτές μελέτες για τις επιπτώσεις του καπνίσματος στην υγεία, φαίνεται ότι τη δεκαετία του 1950 υπήρξαν οι πρώτες μεγάλης κλίμακας

ερευνητικές προσπάθειες τόσο στην Αγγλία όσο και στην Αμερική, οι οποίες έδειξαν ότι το κάπνισμα έχει στατιστικά σημαντική σχέση με την εμφάνιση καρκίνου του πνεύμονα. Η απόφαση των καπνοβιομηχανιών, αναλογιζόμενη τα δεδομένα αυτά, ήταν τελικά να κατασκευάζουν ένα στρατηγικό πλάνο, ώστε να αποτρέψουν τις οικονομικές ζημιές, το οποίο εν τέλει αποδείχτηκε επιτυχημένο, αφού χρησιμοποιείται ως ένα βαθμό μέχρι και σήμερα. Έτσι, οι καπνοβιομηχανίες συνεχίζουν να έχουν υπέρογκα κέρδη και να ανθίζουν, παρόλο που οι πολίτες πλέον έλαβαν γνώση για τις συνέπειες του καπνίσματος στην υγεία τους (Anon, Readers Digest 1949, 1995).

Αυτό φαίνεται και στα στατιστικά στοιχεία, αφού 25 χρόνια μετά από τις ιατρικές εκθέσεις της δεκαετίας του 1950, η ετήσια παραγωγή καπνού αυξήθηκε περίπου κατά 50%, αντί να μειωθεί. Κατά τη δεκαετία του 1980 οι χώρες που είχαν τα μεγαλύτερα ποσοστά παραγωγής καπνού παγκοσμίως ήταν η Κίνα, η οποία κατείχε περίπου το 20% της συνολικής παραγωγής. Παρόλο που οι Η.Π.Α. ήταν η πρώτη χώρα σε παραγωγή καπνού κατά τη δεκαετία του 1960, μέχρι το 1980 το ποσοστό της έπεσε κάτω από 15% του συνόλου. Οι χώρες που ακολουθούσαν από το 1980 έως το 1984 σε παραγωγή ήταν η Ινδία, η Βραζιλία και η Ε.Σ.Σ.Δ. (Nielsen, 1987).

Μερικοί από τους λόγους για τους οποίους μειώθηκε η παραγωγή καπνού στις Η.Π.Α. εκείνη την εποχή, ενώ σε άλλες χώρες αυξανόταν κατά πολύ, ήταν η έλλειψη ανταγωνιστικών τιμών για την πώληση των Αμερικανικών τσιγάρων στις ξένες αγορές, η μειωμένη οικιακή χρήση, οι περιορισμοί που έθεταν άλλες χώρες για τις εισαγωγές και η βελτίωση της ποιότητας παραγωγής του καπνού σε άλλες χώρες (Nielsen, 1987).

Από την άλλη πλευρά, η Βραζιλία ανέβηκε σημαντικά στην πώληση καπνού, όπως και η Ζιμπάμπουε και το Μάλι στην Αφρική. Στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο θάλασσα η σημαντικότερες χώρες σε εξαγωγές ήταν η Τουρκία, η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Ιταλία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το στοιχείο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό εισαγόμενου καπνού στις Η.Π.Α., που προορίζεται για την κατασκευή τσιγάρων, προερχόταν από την Ελλάδα και την Τουρκία (Nielsen, 1987).

Παρόλα αυτά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 μέχρι και το 1995 παρατηρήθηκε μία πτώση στις πωλήσεις τσιγάρων παγκοσμίως (Anon, Readers Digest 1949, 1995). Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την πτώση αυτή φαίνεται ότι υπήρξε η αντι-καπνιστική εκστρατεία πολλών χωρών και η ενημέρωση των πολιτών για τις αρνητικές συνέπειες του καπνίσματος στην υγεία. Πιο

συγκεκριμένα, φάνηκε ότι το κάπνισμα αποτελούσε εκείνη την εποχή ο κυριότερος παράγοντας για την εμφάνιση ασθενειών στην Ευρώπη. Ακόμη, οι ασθένειες αυτές οδηγούσαν πολλές φορές σε θάνατο με αποτέλεσμα να επαναπροσδιοριστεί η άποψη πολλών ατόμων για το κάπνισμα και να υπάρχει μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα απέναντί στην άλλοτε πολύ δημοφιλή συνήθεια (Dalla-Vorgia, Sascio, Skalkidis, Katsouyanni, & Trichopoulos, 1990).

Αναλυτικότερα, οι βασικότερες στρατηγικές της εκστρατείας κατά του καπνίσματος περιλαμβάνουν τρεις πόλους, οι οποίοι είναι η εκπαίδευση, η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των πολιτών για τις επιπτώσεις του καπνίσματος, η επιβολή οικονομικών μέτρων από τις κυβερνήσεις, όπως είναι η βαριά φορολογία και ο άμεσος περιορισμών στην πώληση και χρήση καπνού (Dalla-Vorgia, et al., 1990).

Οι καπνοβιομηχανίες κατανοώντας το πλήγμα που η εκστρατεία αυτή είχε επιφέρει στις επιχειρήσεις τους, αξιοποίησαν έξυπνες τεχνικές αντιμετώπισης, όπως ήταν η παραγωγή και η προώθηση τσιγάρων με χαμηλά επίπεδα πίσσας και νικοτίνης, η προσθήκη ειδικών φίλτρων στα τσιγάρα που προστατεύουν κατά το κάπνισμα καθώς και η συνεχής διαφήμιση των προληπτικών αυτών μέτρων (Dalla-Vorgia, et al., 1990). Όσον αφορά τη διαφήμιση, έδωσαν έμφαση στην προβολή των προϊόντων τους μέσα από περιοδικά και αθλητικές χορηγίες και στη συνέχεια μέσα από τη χρήση του διαδικτύου, το οποίο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990 άρχισε να αποκτά ολοένα και αυξανόμενους χρήστες (Lewis, Yulis, Delnevo, & Hrywna, 2004).

Ως απάντηση σε αυτές τις τεχνικές, προστέθηκε από τις κυβερνήσεις που εφαρμόζαν πολιτική κατά του καπνίσματος, υψηλή φορολογία στην πώληση τσιγάρων τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη (Dalla-Vorgia, et al., 1990).

Στη συνέχεια, το 1998 μέσα από μία συμφωνία μεταξύ κάποιων κρατών και καπνοβιομηχανιών (*Master Settlement Agreement*) επιβλήθηκαν αυστηροί κανόνες στη διαφήμιση των τσιγάρων, οι οποίοι απαγόρευαν συγκεκριμένες τεχνικές προώθησης, οι οποίες στόχευαν στην προσέγγιση εφήβων και νέων ως πιθανούς αγοραστές τσιγάρων. Μέσα από αυτή τη συμφωνία, επιχειρήθηκε να περιοριστεί η χρήση του καπνού από τους νέους, οι οποίοι εξαιτίας της ηλικίας τους αποτελούν μία εύλωτη ομάδα (Lewis, et al., 2004).

Στην Αμερική, όπου η χρήση του καπνού από τους εφήβους είχε λάβει σημαντικές διαστάσεις, υπήρξε ένα σύνολο ενημερωτικών εκστρατειών μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην ανάδειξη των

παραπλανητικών πρακτικών που χρησιμοποιούν οι κατασκευαστές τσιγάρων και στην αποθάρρυνση των νέων, ώστε να αποφύγουν την επιβλαβή αυτή συνήθεια (Goldman, & Glantz 1998; Niederdeppe, Farrelly, & Haviland, 2004; Reid 2005).

Στην Ευρώπη, υπήρξαν παρόμοιες προσπάθειες με τις Η.Π.Α. για περιορισμό των καπνοβιομηχανιών, παρά τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα που διακυβεύονταν. Έτσι, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες υπέγραψαν μία συνθήκη για τον περιορισμό των πωλήσεων του καπνού (*Framework Convention on Tobacco Control*) (Filippidis, Agaku, Vardavas, & Majeed, 2014).

Αρχικά, εφαρμόστηκε και στις χώρες της Ευρώπης υψηλή φορολογία στην πώληση των τσιγάρων, η οποία τα καθιστούσε ακριβά και με αυτόν τον τρόπο απέκλειε αυτομάτως κάποιες ευάλωτες οικονομικά ομάδες από την αγορά τους. Επιπρόσθετα, οι υψηλές τιμές του καπνού αποτρέπουν τους νέους από τη χρήση του, αφού συνήθως οι τελευταίοι δεν εργάζονται οπότε δεν έχουν δικά τους εισοδήματα ώστε να αγοράζουν τσιγάρα σε συστηματική βάση.

Με τον περιορισμό, λοιπόν, της αγοράς τσιγάρων αναμένεται να ελαττωθεί η ζήτησή τους και κατά συνέπεια η προσφορά τους. Ακόμη, βασικός στόχος των εκστρατειών είναι η μείωση των ασθενειών που προκύπτουν από το κάπνισμα, όπως ο καρκίνος του πνεύμονα, οι παθήσεις του αναπνευστικού συστήματος κ.α. (Filippidis, et al., 2014).

Μέσα από τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν παραπάνω προκύπτει αφενός ότι η παραγωγή και η χρήση καπνού εμφανίζει πτωτική τάση τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας των ιατρικών ερευνών που αναδεικνύουν τα προβλήματα υγείας που προκαλεί το κάπνισμα και των αντικαπνιστικών εκστρατειών και αφετέρου ότι οι καπνοβιομηχανίες καταφέρνουν μέσα από διάφορες στρατηγικές να αντιστέκονται στον μαρασμό τους και να έχουν κέρδη. Τα κέρδη αυτά προέρχονται από τις σημαντικές οικονομικές συμφωνίες που συνάπτουν με διάφορες χώρες, οι οποίες εμποδίζουν συχνά την κατά γράμμα εφαρμογή των αντικαπνιστικών μέτρων από τις κυβερνήσεις (Filippidis, et al., 2014).

Στη συνέχεια, αφού έγινε μία συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης της χρήσης του καπνού και των τσιγάρων από διάφορες χώρες παγκοσμίως καθώς και των κυριότερων παραμέτρων που αφορούν στη λειτουργία των καπνοβιομηχανιών, θα ακολουθήσει μία χρονολογικά δομημένη αναφορά σε μία από τις σημαντικότερες ευρωπαϊκές χώρες παραγωγής και εξαγωγής καπνού, που είναι η Ελλάδα.

1.2. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα

Είναι γεγονός πως στην Ελλάδα η ιστορία του καπνού είναι μακροχρόνια και ο συγκεκριμένος καρπός συνιστά μία από τις βασικότερες καλλιέργειες της χώρας εδώ και δεκαετίες. Οι κυριότερες περιοχές στις οποίες αναπτύχθηκε η καπνοβιομηχανία ήταν η Μακεδονία και η Θράκη, έπειτα από την προσάρτησή τους στην Ελλάδα που ακολούθησε τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.

Έπειτα συμμετείχαν κι άλλες περιοχές, όπως ο Βόλος, η Καλαμάτα, το Αγρίνιο, το Μεσολόγγι κ.α. Η σημασία της εμπορίας του καπνού στη χώρα και της ανάπτυξης του συγκεκριμένου κλάδου της βιομηχανίας, επέδρασε σημαντικά στην οικονομική ευημερία της χώρας, η οποία έπειτα από τον πόλεμο και τη Μικρασιατική καταστροφή αντιμετώπιζε σημαντικό δημογραφικό πρόβλημα (Φλεβάρης, & Ρεντετζή, 2014).

Η χρήση του καπνού τα παλαιότερα χρόνια συνηθιζόταν κυρίως από την άρχουσα τάξη, τους αριστοκράτες της εποχής, και έπειτα διαδόθηκε και στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Αρχικά, το κάπνισμα ήταν συνήθεια των αντρών, η οποία όμως δεν άργησε να αποκτηθεί και από τις γυναίκες (Φλεβάρης, & Ρεντετζή, 2014).

Η χρήση, λοιπόν, του καπνού από ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού παγκοσμίως και η απαρχαιωμένη άποψη ότι το κάπνισμα έκανε καλό στην υγεία, οδήγησαν στην ανάπτυξη εκατοντάδων καλλιεργειών και στη μετέπειτα δημιουργία των πρώτων καπνοπωλείων, που αποτέλεσαν τον προάγγελο των μεγάλων καπνοβιομηχανιών.

Παρόλα αυτά, στην Ελλάδα η ιστορία του κλάδου της παραγωγής τσιγάρων και πούρων δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όταν υπήρξαν οι πρώτες επιχειρηματικές δραστηριότητες γύρω από τη χειροποίητη σιγαροποιία. Οι δραστηριότητες αυτές πυροδοτήθηκαν από διάφορες κοινωνικές, πολιτικές καθώς και οικονομικές αλλαγές που συνέβησαν στη χώρα εκείνη την εποχή (Χαριτάτος, 1988).

Αργότερα, κατά το 1908 η εξέλιξη του κλάδου είχε λάβει σημαντικότερες διαστάσεις σε όλο τον κόσμο, αλλά και στην Ελλάδα, η οποία απариθμούσε περίπου πενήντα εργοστάσια επεξεργασίας καπνού. Τα εργοστάσια αυτά βρίσκονταν στα τότε μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, η Καβάλα κ.α. Το ανθρώπινο δυναμικό των μεγάλων εργοστασίων μπορεί να έφτανε κάποιους μήνες το χρόνο ακόμα και χιλιάδες άτομα, πέρα από εκείνους που απασχολούνταν στα μικρότερα αστικά κέντρα. Άρα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο κλάδος της

καπνοβιομηχανίας διαδραμάτιζε πολύ σημαντικό ρόλο για την οικονομική ευημερία της ελληνικής κοινωνίας (Χατζηιωσήφ, 2002).

Εκείνη την εποχή, μία από τις πρώτες επιχειρήσεις που ασχολήθηκαν με τον καπνό ήταν αυτή της οικογένειας Ματσάγγου, η οποία είχε την έδρα της στο Βόλο. Πιο συγκεκριμένα, το 1890 ο Νίκος Ματσάγγος άνοιξε ένα καπνοπωλείο στο κέντρο της πόλης μαζί με τους αδερφούς Καρακίτη. Εκείνη την εποχή, η οποία ακολούθησε τον πόλεμο, η εμπορία καπνού γνώριζε ιδιαίτερη άνθηση και πολλοί καπνέμποροι αναδύθηκαν τόσο στην περιοχή του Βόλου όσο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η οικογένεια του Ματσαγγού κατείχε μία υψηλή κοινωνική θέση και ήταν αρκετά εύπορη, πριν ακόμα ασχοληθεί με την πώληση του καπνού. Στη συνέχεια, η εμπορική της αυτή δραστηριότητα αποτέλεσε έναν ενισχυτικό παράγοντα για τη διεύρυνση του πλούτου της. Γενικότερα, το καπνεμπόριο ήταν ο πρόδρομος για την ανάπτυξη της οικονομίας ολόκληρης της περιοχής, ενώ σηματοδότησε την ανάπτυξη πολλών βιομηχανιών παραγωγής τσιγάρων στο μέλλον (Παπαστράτος, 2012).

Η πρώτη βιομηχανία καπνού της Ελλάδας που άνοιξε το δικό της εργοστάσιο ήταν η Παπαστράτος ΑΒΕΣ, ενώ ακολούθησαν και άλλα μέσα από την ένωση κάποιων μικρότερων καπνοβιομηχανιών. Επεξηγηματικά, η εποχή που προηγήθηκε και ακολούθησε τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1914–1918) χαρακτηρίστηκε από μεγάλη ανάπτυξη στην πώληση καπνού και στην κατασκευή τσιγάρων. Το παραπάνω έδινε τη δυνατότητα για την άνθιση και την ευημερία αρκετών μικρών οικογενειακών, κάποιες φορές, καπνοπωλείων (Carmona-Zabala, 2020).

Παρόλα αυτά, οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο ώθησαν τον τομέα της πώλησης και εξαγωγής καπνού σε μία λογική συνεταιριστικής δράσης. Έτσι, οι μικρές επιχειρήσεις άρχισαν να ενώνονται και να δημιουργούν σιγά σιγά τις πρώτες συλλογικές καπνοβιομηχανίες στην Ελλάδα. Μερικές από αυτές τις συνθήκες που επηρέασαν την εμπορία καπνού στη χώρα, ήταν ο επαναπροσδιορισμός των συνόρων της Ελλάδας μετά από τον πόλεμο κατά τον οποίο προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα οι σημαντικές περιοχές για την καλλιέργεια του καπνού Μακεδονία και Θράκη, η αύξηση του ανταγωνισμού με ξένες επιχειρήσεις και η στάση των Ελλήνων εργατών, οι οποίοι άρχισαν να οργανώνονται και να διεκδικούν συλλογικά τα δικαιώματά τους (Carmona-Zabala, 2020).

Η επέκταση των συνόρων της Ελλάδας και η διεύρυνση των καλλιεργήσιμων εδαφών έδινε μία νέα προοπτική για οικονομική ανάπτυξη, την οποία οι τράπεζες της

εποχής αντιλήφθηκαν άμεσα. Κατά συνέπεια, προσέφεραν δάνεια σε νέους επενδυτές, ώστε να καλλιεργήσουν καπνό στη Μακεδονία και τη Θράκη και να τον προωθήσουν σε άλλες χώρες και κυρίως τη Γερμανία. Όσον αφορά την αύξηση του ανταγωνισμού, εκείνη την εποχή η Βουλγαρία και η Τουρκία, χώρες που διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στην καπνοβιομηχανία, προσέφεραν χαμηλότερες τιμές. Ακόμη, η ανταλλαγή πληθυσμού με την Τουρκία επηρέασε τη συμμετοχή έμπειρων πωλητών, οι οποίοι μετακινήθηκαν στη γειτονική χώρα, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να χάσει σημαντική εμπειρία σχετικά με την εξαγωγή και την πώληση του καπνού. Τέλος, μία άλλη πρόκληση που επηρέασε τους εμπόρους το 1922 ήταν η αύξηση της φορολογίας κατά ένα ποσοστό της τάξεως του 4% (Ιωαννίδης, 1997).

Τέλος, ο σημαντικότερος ίσως λόγος που οδήγησε στη δημιουργία των συλλογικών συνδικάτων και στην αναδιαμόρφωση της εμπορίας του καπνού στην Ελλάδα το 1922, ήταν οι εξεγέρσεις και οι αγώνες των εργατών. Οι εργάτες των καπνοβιομηχανιών μέσα από συνεχιζόμενες απεργίες και πιέσεις κατάφεραν να επιτύχουν τη σύνταξη και την εφαρμογή του νόμου 2869/1922. Ο συγκεκριμένος νόμος απαγόρευε την εξαγωγή φύλλων καπνού από την Ελλάδα, εάν πρώτα δεν έχουν υποστεί διαλογή και πακετάρισμα στη χώρα. Μέσα από τη νομοθεσία αυτή, έγινε εφικτό να διασφαλιστούν χιλιάδες θέσεις εργασίας ελλήνων πολιτών και να ασκηθεί πίεση στους επιχειρηματίες, ώστε να αναγνωρίσουν τα δικαιώματα των εργατών (Avdela, 2006).

Πέρα από τις παραπάνω δυσκολίες που πέρασε ο κλάδος της καπνοβιομηχανίας στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1900, η ανάπτυξη του ήταν ραγδαία και ανοδική αποφέροντας μεγάλα κέρδη στους βιομηχάνους, μέχρι το 1929, όπου το κραχ του χρηματιστηρίου της Γουόλ Στριτ συντάρραξε την παγκόσμια αγορά. Τότε, τεράστιες ποσότητες καπνού παρέμειναν απούλητες στα χέρια πολλών εμπόρων στο εξωτερικό, αλλά και την Ελλάδα (Παπαστράτος, 2012).

Στη συνέχεια, από τη δεκαετία του 1960 κι έπειτα κάποιες ελληνικές βιομηχανίες καπνού, σύναψαν συμφωνία με διεθνείς μεγάλες εταιρείες με σκοπό να παράγουν εκτός από τα δικά τους τσιγάρα και κάποια με μεικτή σήμανση (Χαριτάτος, 1988).

Κάποιες, από τις σημαντικότερες μεταγενέστερες καπνοβιομηχανίες στην Ελλάδα, εκ των οποίων μερικές δραστηριοποιούνται μέχρι και σήμερα είτε με την ίδια είτε με διαφορετική μορφή σε σχέση με το παρελθόν, είναι η ΚΑΡΕΛΙΑ Α.Ε., η ΣΕΚΑΠ, η Παπαστράτος ΑΒΕΣ κ.α. (Χαριτάτος, 1988).

Ακόμη, η βιομηχανία καπνού στην Ελλάδα σήμερα απαρτίζεται από κάποιες εταιρείες που εισάγουν τσιγάρα και κάποιες άλλες που τα μεταποιούν. Συγκεκριμένα, οι πιο σημαντικές στις εισαγωγές είναι η British American Tobacco Hellas, η Japan Tobacco International Hellas κ.α. Αυτές έχουν τη βάση τους στη Μεγάλη Βρετανία και την Ιαπωνία αντίστοιχα. (Καρέλιας, 2016).

Η καπνοβιομηχανία ΚΑΡΕΛΙΑ Α.Ε. ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960 από την οικογένεια Καρέλια και είναι μία από τις σημαντικότερες και πιο επιτυχημένες εταιρείες στον κλάδο της. Η εταιρεία δραστηριοποιήθηκε στην Καλαμάτα και μετέπειτα σε όλη την Ελλάδα, ενώ στο πέρασμα των χρόνων κατάφερε να αναπτυχθεί σε σημαντική δύναμη και να έχει σπουδαία κέρδη. Η εταιρεία πραγματοποιεί εξαγωγές σε πολλές χώρες, όπως η Ρωσία, η Βουλγαρία, η Κένυα και άλλες χώρες της Ευρώπης, ενώ εισάγει από τις Η.Π.Α. και το Μεξικό πούρα (Κόττης, 2014; Χαραλαμπίδης, 2017).

Μία ακόμη σημαντική καπνοβιομηχανία που δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα είναι η ΣΕΚΑΠ, με έδρα στην Ξάνθη. Η συγκεκριμένη εταιρεία ιδρύθηκε το 1975 και αποτελεί έναν μεγάλο συνεταιρισμό. Η ΣΕΚΑΠ κατάφερε να έχει σημαντικό ρόλο στην εμπορία καπνού στην Ελλάδα, παρά τις δυσκολίες των τελευταίων δύο δεκαετιών στη βιομηχανία του καπνού στη χώρα (ICAP, 2004).

Όσον αφορά την Παπαστράτος ΑΒΕΣ, ιδρύθηκε από τους αδερφούς Επαμεινώντα, Ιωάννη, Σωτήρη και Ευάγγελο Παπαστράτο. Αρχικά, ο ένας αδερφός Ευάγγελος έκανε συνεταιρισμό με τον Αυγερινό και ίδρυσε την πρώτη εταιρεία το 1906, ενώ στη συνέχεια από το 1909 κι έπειτα συμμετείχαν στην επιχείρηση και τα υπόλοιπα αδέρφια. Λίγο αργότερα, εξαιτίας της κατάστασης της υγείας του Αυγερινού, αυτός αποχώρησε και τα τέσσερα αδέρφια ίδρυσαν το 1913 την εταιρεία με επωνυμία «Αφοί Παπαστράτου» (Παπαστράτος, 2012).

Στη συνέχεια, η μεγάλη αύξηση των κερδών της επιχείρησης οδήγησε τα αδέρφια στην επέκτασή τους και σε χώρες του εξωτερικού. Το 1919 η έδρα της εταιρείας, που μέχρι τότε ήταν στο Αγρίνιο, μεταφέρθηκε στην Αθήνα, ώστε να προσελκύσει μεγαλύτερη αγορά. Παρόλα αυτά, εκείνη την εποχή η εταιρεία συνέχισε να διατηρεί αποθήκες καπνού στο Αγρίνιο, όπως και σε άλλες ελληνικές πόλεις (π.χ. Καβάλα, Βόλο, Ξάνθη κ.α.). Πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1970 η εταιρεία άρχισε να συνεργάζεται με μία μεγάλη πολυεθνική καπνοβιομηχανία, την Philip Morris, με σκοπό να παραχθεί το γνωστό προϊόν της Marlboro και στην Ελλάδα. Η επιχείρηση

σημείωσε ανοδική πορεία όσον αφορά τα κέρδη κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα (Χαριτάτος, 1988).

Από το σύνολο του καπνού που παραγόταν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990, η συντριπτική πλειοψηφία εξαγόταν στο εξωτερικό, ώστε να χρησιμοποιηθεί από τις εταιρείες που παράγουν τσιγάρα εκεί. Η ποικιλία του ελληνικού καπνού εκείνη την εποχή, η οποία ήταν εξαιρετικής ποιότητας, είχε κερδίσει τις διεθνείς αγορές αφού εταιρείες κολοσσοί της παραγωγής τσιγάρων τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Η.Π.Α. προμηθευόταν την πρώτη τους ύλη από τη χώρα μας. Ακόμη, οι τεράστιες ποσότητες καπνού έφταναν ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες της ελληνικής βιομηχανίας καπνού (ICAP, 2004).

Ωστόσο, η Ελλάδα δεν έκανε μόνο εξαγωγές καπνού στο εξωτερικό αλλά και εισαγωγές, παρά το γεγονός ότι η παραγωγή της χώρας επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών και με το παραπάνω. Οι εισαγωγές αφορούσαν διαφορετικές ποικιλίες που δεν παράγονταν εγχώρια και ήταν απαραίτητες για την παραγωγή κάποιων προϊόντων. Κύριες εισαγωγικές χώρες αποτέλεσαν η Ζιμπάμπουε από την Αφρική και η Ολλανδία από την Ευρώπη. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η Ελλάδα αποτελούσε τη δεκαετία του 1990 μία από τις πρώτες χώρες όσον αφορά την κατανάλωση τσιγάρων και τον αριθμό των συστηματικών καπνιστών (Global Link, 2004).

Όσον αφορά τις διαφορετικές κατηγορίες τσιγάρων, αυτές σχετίζονται με την περιεκτικότητά τους σε διάφορες ουσίες όπως είναι η πίσσα και η νικοτίνη, τη χώρα προέλευσής τους, το μέγεθός τους, καθώς και την τιμή τους. Η περιεκτικότητα στις παραπάνω ουσίες μπορεί να διαφέρει σημαντικά, καθώς τα τελευταία χρόνια οι ιατρικές αναφορές για τις επιπτώσεις του καπνίσματος στην υγεία, κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη για βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων και για μείωση των βλαβερών ουσιών που περιέχονται στα τσιγάρα (Βαρελάς, 2006).

Επιπρόσθετα, η τιμή τους παρουσιάζει διακυμάνσεις που οφείλονται στις αλλαγές στη φορολογία, στη ζήτηση σε κάθε χρονική περίοδο, στον τύπο των τσιγάρων κτλ. Όλα τα παραπάνω δεν αφορούν μόνο την ελληνική αγορά, αφού όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα παρόμοιες στρατηγικές για την προώθηση πιο «υγιεινών» τσιγάρων επιβλήθηκαν ως στρατηγικές μάρκετινγκ και στο εξωτερικό, ενώ η αύξηση της φορολογίας αξιοποιήθηκε από ένα σύνολο νομοθετημάτων για τον περιορισμό του καπνίσματος και της προώθησης μίας πιο υγιεινής ζωής (Βαρελάς, 2006).

Προς το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990, ο καπνός αποτελούσε μία από τις βασικότερες καλλιέργειες στην Ελλάδα, η οποία προσέφερε αρκετές θέσεις εργασίας στους Έλληνες πολίτες και συνέβαλε στην ανάπτυξη της τότε οικονομίας. Η παραγωγή μπορεί να έφτανε τους 137 τόνους ετησίως και αφορούσε διάφορες ποικιλίες, ενώ φαίνεται ότι πολλές οικογένειες στήριζαν την επιβίωση τους στην καλλιέργεια του καπνού, ειδικότερα σε αγροτικές περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, στην επαρχία οι θέσεις εργασίας ήταν περιορισμένες, αφού δεν υπήρχαν βιομηχανίες ή πολλές υπηρεσίες όπως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Dimara, & Skuras, 1998).

Όσον αφορά τα κέρδη που απέφερε η πώληση του καπνού στη χώρα ήταν σε ανοδική πορεία μέχρι το 1995, όπου σημειώθηκε μία μικρή μείωση. Παρόλα αυτά, το συγκεκριμένο προϊόν συνέχισε να αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αγροτικές καλλιέργειες στη χώρα (Sakellariou, 2000).

Στη συνέχεια, το 2000 κι έπειτα ο κλάδος της βιομηχανίας γνώρισε σημαντική υποβάθμιση, παρόλη την υποστήριξη που συνέχισε να έχει από την κυβέρνηση και πολλοί αγρότες άρχισαν να αναζητούν εναλλακτικές καλλιέργειες.

Οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό ποικίλουν και μπορεί να αφορούσαν τόσο οικονομικές όσο κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Ο κυριότερος λόγος αφορούσε μάλλον περιβαλλοντικές συνθήκες, αφού η διαθέσιμη γη που ήταν κατάλληλη για την καλλιέργεια του καπνού ήταν περιορισμένη. Έτσι, δεν υπήρχε μεγάλη δυνατότητα για περαιτέρω επέκταση των καλλιεργησίμων εκτάσεων και για απασχόληση νέων αγροτών. Άρα, οι νέοι αγρότες άρχισαν να επενδύουν σε άλλους καρπούς, που ευδοκίμούσαν αναλόγως του κάθε κλίματος (Karagiannis, & Sarris, 2005).

Σχετικά με τους κοινωνικούς παράγοντες, φαίνεται ότι στην πτώση της παραγωγής συνετέλεσε και η πολιτική των κρατών να ενισχύσουν τις χώρες τους με αντικαπνιστικούς νόμους και να απαγορεύσουν το κάπνισμα σε εσωτερικούς χώρους καταστημάτων (Νόμος, 4633/2019). Ακόμη, πραγματοποιήθηκαν πολλές εκστρατείες κατά του καπνίσματος, οι οποίες πυροδοτήθηκαν από τις μακροχρόνιες ιατρικές έρευνες που αποκαλύπτουν ότι το κάπνισμα μπορεί να προκαλέσει σοβαρές ασθένειες στους πνεύμονες και όχι μόνο. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, στην Ελλάδα αλλά και αλλού οι αρνητικές επιπτώσεις του καπνίσματος στην υγεία απεικονίζονται με φωτογραφίες ασθενών που νοσούν πάνω στα πακέτα των τσιγάρων. Όλα τα παραπάνω μπορεί να οδήγησαν σε μία μείωση της αγοράς των προϊόντων του καπνού

στη χώρα μας, αλλά και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, ελαττώνοντας έτσι τις παραγόμενες και εξαγόμενες ποσότητες (Ρούπα, Τσάρας, Παπαθανασίου, 2015).

Επιπρόσθετα, όσον αφορά τους οικονομικούς λόγους φαίνεται ότι ένα μεγάλο κομμάτι των εισοδημάτων του κράτους που προερχόταν κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000 από τη φορολογία των προϊόντων καπνού στη χώρα, χανόταν εξαιτίας του λαθρεμπορίου και της πώλησης τσιγάρων χωρίς φορολόγηση. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι τα λαθραία τσιγάρα αποτελούσαν περίπου το 8.5% της συνολικής κατανάλωσης τσιγάρων στην αγορά, ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο η ζημία των χωρών από το λαθρεμπόριο τσιγάρων μπορεί να έφτανε και το ένα εκατομμύριο σε αμερικάνικα δολάρια (Campbell, 2004).

Το λαθρεμπόριο τσιγάρων στην Ελλάδα έχει μακρά ιστορία και δεν αποτελεί μόνο ένα σύγχρονο φαινόμενο. Αναλυτικότερα, η θαλάσσια διαδρομή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Μασσαλίας υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θαλάσσιους δρόμους για την μεταφορά λαθραίων τσιγάρων από την Ελλάδα στη Δυτική Ευρώπη και το αντίστροφο κατά τον 19^ο αιώνα (Hozic, 2004).

Αργότερα, στο τέλος της δεκαετίας του 1990 μεγάλες ποσότητες λαθραίων τσιγάρων περνούσαν στην Ελλάδα, από γειτονικές Βαλκανικές της χώρες, όπως είναι η Βουλγαρία και η Αλβανία. Η κατάσταση αυτή άρχισε να προβληματίζει τις κυβερνήσεις, οι οποίες έχαναν μεγάλα οικονομικά οφέλη από την έλλειψη φορολόγησης στα λαθραία προϊόντα και οι οποίες κάποιες φορές επέλεξαν να προσανατολιστούν σε άλλες επενδύσεις, όταν έβλεπαν ότι δε μπορούν να αντιμετωπίσουν το λαθρεμπόριο. Έτσι, οι παραγωγοί καπνού στη χώρα δεν είχαν πλέον τα ίδια κίνητρα με παλαιότερα να αναπτυχθούν και κατά συνέπεια είχαν κι αυτοί ζημία (Χατζηνικολάου, 2005).

Στη συνέχεια, ακολουθεί μία σύντομη παρουσίαση της ανάπτυξης βιομηχανίας καπνού σε μία καθαρά αγροτική περιοχή της χώρας, που είναι ο νομός Αιτωλοακαρνανίας και κυρίως η πόλη του Αγρινίου. Θα επιχειρηθεί να γίνει μία ιστορική αναφορά στον τρόπο με τον οποίο η παραγωγή καπνού εξελίχθηκε μέσα στις δεκαετίες στη συγκεκριμένη περιοχή και σε επόμενο κεφάλαιο θα γίνει μία συσχέτιση αυτής της εξέλιξης με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου μέχρι και σήμερα.

1.3. Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου

Είναι γεγονός ότι η βιομηχανία του καπνού στην Ελλάδα υποστήριξε οικονομικά πολλές περιοχές και συνέβαλλε στην ανάπτυξή τους σε ένα μεγάλο ποσοστό. Οι περιοχές που επωφελήθηκαν ήταν κυρίως οι αγροτικές, στις οποίες επικρατούσε μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο μεγάλη ανέχεια.

Οι κυριότερες καπνοβιομηχανίες και καλλιέργειες καπνού στη χώρα αναπτύχθηκαν στη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο αλλά και την Στερεά Ελλάδα. Συγκεκριμένα, μερικές από τις σημαντικότερες πόλεις που ασχολήθηκαν με την παραγωγή καπνού ήταν η Ξάνθη, ο Βόλος, η Καλαμάτα και το Αγρίνιο.

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στην καλλιέργεια και τη φύλαξη καπνού στις καπναποθήκες της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου.

Αρχικά, η πόλη του Αγρινίου βρίσκεται στην κεντρική Ελλάδα, στον νομό Αιτωλοακαρνανίας, ο οποίος έχει πρωτεύουσα το Μεσολόγγι. Αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, η οποία προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος το 1832, έπειτα από την απελευθέρωση της χώρας από τους Τούρκους (Μονιούδη-Γαβαλά, 2012).

Κατά την τελευταία επίσημη απογραφή που έγινε από την ΕΛΣΤΑΤ το 2011 η πόλη είχε περίπου 47.000 κατοίκους, ενώ ολόκληρος ο Δήμος Αγρινίου έφτανε σχεδόν τις 95.000 εγγεγραμμένους κατοίκους. Οι κάτοικοι της πόλης μετακινήθηκαν μετά τον πόλεμο από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Αγρίνιο (ΕΛΣΤΑΤ, 2011).

Όσον αφορά τα φυσικά χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου, εντοπίζεται η ύπαρξη του ποταμού Αχελώου καθώς και αρκετών λιμνών, όπως είναι η Τριχωνίδα, η Λυσιμαχία, η Αμβρακία κ.α. Η ύπαρξη τέτοιου φυσικού πλούτου ευνοεί την καλλιέργεια διαφόρων ειδών φυτών και την γενικότερη ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα (Αυγούλας, 2013).

Πράγματι, μέχρι και τη δεκαετία του 1990 ο νομός Αιτωλοακαρνανίας γενικότερα και το Αγρίνιο συγκεκριμένα, αποτελούσαν μία σημαντική αγροτική περιοχή η οποία εξαρτιόνταν σχεδόν εξ' ολοκλήρου οικονομικά από τις αγροτικές καλλιέργειες. Οι κάτοικοι της περιοχής σπάνια επικοινωνούσαν με γειτονικές μεγαλύτερες πόλεις και δεν είχαν αναπτύξει ιδιαίτερα άλλους τομείς της οικονομίας. Στο γεγονός αυτό επιδρούσε και η ανυπαρξία ενός καλά κατασκευασμένου οδικού δικτύου, που θα επέτρεπε τόσο τις κοινωνικές επαφές όσο και τις εμπορικές δραστηριότητες με όμορους νομούς. Έτσι, οι κάτοικοι της περιοχής του Αγρινίου περιορίζονταν στις

αγροτικές εργασίες, με συνέπεια να έχουν χαμηλά εισοδήματα και να επικρατεί αρκετή φτώχεια και ανέχεια στην περιοχή (Ντόκα, 2013).

Σχετικά με τα είδη των καλλιεργειών της περιοχής, αυτά ήταν κυρίως ο καπνός, οι ελιές, τα δημητριακά και η σταφίδα, με τον καπνό να αποτελεί την καλλιέργεια εκείνη που σηματοδότησε μία σημαντική εποχή για την περιοχή του Αγρινίου και επέτρεψε τη μεταγενέστερη ανάπτυξή της σε αστικό κέντρο (Πατρώνης, 2003).

Αναλυτικότερα, φαίνεται ότι ο καπνός κατά τον 19^ο αλλά και τον 20^ο αιώνα αποτελούσε χρυσάφι για τους κατοίκους του Αγρινίου, οι οποίοι σιγά σιγά άρχισαν να απασχολούνται με την καλλιέργεια του. Η σύσταση του εδάφους της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου σε συνδυασμό με την ύπαρξη του Αχελώου και των λιμνών που προαναφέρθηκαν αποτελούσαν βασική προϋπόθεση για την ευδοκίμηση του φυτού. Επιπρόσθετα, το μεσογειακό κλίμα και οι ιδιαίτερες καιρικές συνθήκες της περιοχής προσέφεραν μία βασική επιπλέον μεταβλητή, ώστε ο καπνός του Αγρινίου μαζί με εκείνους της Θράκης και της Μακεδονίας να χαρακτηριστούν ως τα καλύτερα του είδους τους, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό (Μπαρχαμπάς, 2007).

Η καλλιέργεια του καπνού εκείνη την εποχή γινόταν σε τόσο μεγάλη κλίμακα στην περιοχή του Αγρινίου, ώστε σε κάποια μέρη δεν υπήρχαν άλλες καλλιέργειες. Ακόμη, η σημασία της καπνοβιομηχανίας για το νομό Αιτωλοακαρνανίας φαίνεται και από το γεγονός ότι κατά τον 20^ο αιώνα σχεδόν σε όλες τις οικογένειες του Αγρινίου υπήρχε κάποιο μέλος τους που εργαζόταν είτε στα χωράφια όπου καλλιεργούσαν καπνό είτε στις μικρές βιομηχανίες και τις καπναποθήκες, όπου συντηρούσαν και αποθήκευαν τον καπνό. Οι συνθήκες εργασίες ήταν ιδιαίτερα δύσκολες και επίπονες καθώς διαρκούσαν αρκετές ώρες και απαιτούσαν χειρωνακτική εργασία. Έτσι, πολλές οικογένειες παρότρυναν ακόμα και τα παιδιά τους να τους βοηθούν στα χωράφια, ενώ στην παραγωγή συμμετείχαν και οι γυναίκες (Μπαρχαμπάς, 2007).

Αρχικά, τα δύο βασικά είδη καπνού που καλλιεργούσαν στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου ήταν οι ποικιλίες Burley και Virginia. Στη συνέχεια, άρχισαν να καλλιεργούνται και άλλες ποικιλίες ανατολίτικου τύπου ή αμερικανικού. Στο Αγρίνιο πέρα από τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις καπνού, δημιουργήθηκαν και πολλές καπναποθήκες για τη φύλαξη των μεγάλων παραγόμενων ποσοτήτων και τη διαδικασία ξήρανσής του, καθώς κατά τις δεκαετίες του 1920-1940 η Ελλάδα παρήγαγε τεράστιες ποσότητες καπνών, τις οποίες έκανε εξαγωγή σε πολλές χώρες. Στη συνέχεια, ο καπνός μεταφερόταν σε εργοστάσια άλλων μεγαλύτερων πόλεων,

όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη για περαιτέρω επεξεργασία και ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας. Η επιλογή αυτή, για ύπαρξη των μεγαλύτερων εργοστασίων στις μεγάλες πόλεις εξυπηρετούσε τις εξαγωγές καθώς και άλλους λειτουργικούς παράγοντες (Παπαστράτος, 2012).

Επιπρόσθετα, η ανάγκη που δημιουργήθηκε για μεταφορά των μεγάλων ποσοτήτων καπνού από το νομό Αιτωλοακαρνανίας προς τις μεγάλες πόλεις για περαιτέρω επεξεργασία, συνέβαλε και στη δημιουργία ενός κατάλληλου οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Το συγκεκριμένο δίκτυο συνέδεε επίσης το Αγρίνιο με τα τοπικά λιμάνια της περιοχής, τα οποία επίσης υπέστησαν μεγάλες βελτιώσεις. Τα κυριότερα λιμάνια του νομού ήταν εκείνα του Μεσολογγίου και της Αμφιλοχίας (Ντόκα, 2013).

Τα παραπάνω έργα είχαν ιδιαίτερη σημασία και για την εσωτερική μετανάστευση, που πραγματοποιήθηκε εκείνη την εποχή στο Αγρίνιο, αφού κάτοικοι των γύρω περιοχών που δεν είχαν εύκολη πρόσβαση στην πόλη αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να εγκατασταθούν μόνιμα στο Αγρίνιο, ώστε να εργαστούν στη βιομηχανία του καπνού.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας του καπνού, είχε αρχικά περιορισμένη εμβέλεια και τοπικό χαρακτήρα, αφού πρώτα δημιουργήθηκαν κάποιες μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως αυτή των αδερφών Παπαστράτου, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου έβλεπαν τα κέρδη τους να αυξάνονται ραγδαία με αποτέλεσμα να αρχίσουν να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους τόσο σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, όσο και στο εξωτερικό (Παπαστράτος, 2012). Άλλες γνωστές καπνοβιομηχανίες εκείνη την εποχή στο Αγρίνιο ήταν αυτές των αδερφών Παπαπέτρου, Παναγοπούλου κ.α.

Στη συνέχεια, η ελληνική κυβέρνηση αναγνωρίζοντας τη μεγάλη σημασία της καπνοβιομηχανίας για τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας αποφάσισε να επέμβει κρατικά στις καλλιέργειες του καπνού σε όλες τις σημαντικές πόλεις, όπως ήταν και το Αγρίνιο. Πέρα από την καλλιέργεια καπνού, μετά τον πόλεμο άρχισαν να παράγονται μεγάλες ποσότητες τσιγάρων, αφού το κάπνισμα αποτελούσε μία νέα γρήγορα αναπτυσσόμενη συνήθεια παγκοσμίως. Έτσι, η περιοχή του Αγρινίου και όλη η χώρα συνολικά μετατράπηκαν σε πολύ σπουδαία δύναμη και στο χώρο της τσιγαροβιομηχανίας (Μπαρχαμπάς, 2007).

Μία ακόμη σημαντική αλλαγή που επέφερε η βιομηχανία καπνού στην Ελλάδα και στο Αγρίνιο, ήταν η οργάνωση των εργατών σε μία αρχική μορφή των σημερινών

συνδικάτων και η διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων από αυτούς. Αναλυτικότερα, οι πολύωρες και επίπονες εργασίες στα εργοστάσια του καπνού οδήγησαν τους εργάτες στην αγανάκτηση και τον ξεσηκωμό τους, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να λάβει μέτρα στήριξής τους, αφού ένα σημαντικό κομμάτι της οικονομίας της χώρας εξαρτιόταν από την καπνοβιομηχανία (Ardela, 2006). Η κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να ρισκάρει οποιαδήποτε καθυστέρηση στην παραγωγή, ούτε εκπτώσεις στην ποιότητα των προϊόντων καπνού της χώρας. Η ύπαρξη συνδικάτων και η κοινή εργασία των κατοίκων της περιοχής του Αγρινίου αποτέλεσαν ένα συνδυαστικό στοιχείο που διαμόρφωσε την κοινωνική τους ταυτότητα.

Παρόλη τη μεγάλη άνθιση της βιομηχανίας του καπνού από τη δεκαετία του 1920 μέχρι και τη δεκαετία του 1980, η οποία στήριξε οικονομικά μεγάλο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού και κυρίως των κατοίκων της Αιτωλοακαρνανίας, που είναι καθαρά ένας αγροτικός νομός, τα πράγματα άλλαξαν σημαντικά από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα, αφού η απόφαση της κυβέρνησης να μειώσει τις καλλιέργειες καπνού και να στραφεί σε άλλα προϊόντα – έπειτα και από τις υποδείξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης – οδήγησε σε μεγάλη υποβάθμιση του κλάδου της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα και κατά συνέπεια και στο Αγρίνιο (Αυγούλας, 2013).

Έτσι, οι κάτοικοι του Αγρινίου προσανατολίστηκαν σε νέες καλλιέργειες, οι οποίες όμως δεν τους αποφέρουν παρόμοια κέρδη. Ακόμη, προσπαθούν να συνεχίσουν την αγροτική δραστηριότητά τους και να επιβιώσουν μέσα από επιδοτήσεις και Ευρωπαϊκά προγράμματα στήριξης του πρωτογενή τομέα. Η παραγωγή καπνού έχει απολέσει την άλλοτε σημαίνουσα θέση της και η πλειοψηφία των σπουδαίων καπναποθηκών του Αγρινίου έχουν εγκαταλειφτεί ή χρησιμοποιούνται για άλλη χρήση (Ντόκα, 2013).

Άρα, φαίνεται ότι η ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου αποτέλεσε κατά το παρελθόν έναν από τους βασικότερους πυρήνες ανάπτυξης της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα και συνέβαλε τα μέγιστα στην υποστήριξη ολόκληρης της οικονομικής δραστηριότητας των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά και της κοινωνικής ευημερίας του νομού Αιτωλοακαρνανίας.

Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, αυτή τη σύντομη ιστορική αναδρομή που επιχειρήθηκε στο παρόν κεφάλαιο γίνεται φανερό ότι οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο παγκόσμιο σκηνικό μετά από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, επηρέασαν σημαντικά και την πορεία της ελληνικής οικονομίας. Το παραπάνω είναι λογικό, εάν αναλογιστεί κανείς ότι διαχρονικά η παγκόσμια οικονομική

δραστηριότητα επιδρά και στις εγχώριες, μέσω των εμπορικών συναλλαγών που εντοπίζονται από αρχαιοτάτων χρόνων.

Έτσι, θεωρήθηκε σκόπιμο η ιστορική ανασκόπηση να αρχίσει από την εξέλιξη της βιομηχανίας του καπνού στις χώρες του εξωτερικού και να συνεχιστεί με την ανάπτυξή της στην Ελλάδα. Ο κυριότερος λόγος για την επιλογή αυτού του τύπου παρουσίασης είναι η ύπαρξη σημαντικών εμπορικών δραστηριοτήτων μεταξύ της Ελλάδας και χωρών του εξωτερικού, όπως οι Η.Π.Α., η Γερμανία κ.α. οι οποίες προμηθεύονταν καπνό από την Ελλάδα λόγω της εξαιρετικής ποιότητάς του. Έτσι, μεγάλο ποσοστό των κερδών της χώρας μας προερχόταν από τις εξαγωγές καπνού. Η σύνδεση, λοιπόν της ελληνικής πραγματικότητας με την παγκόσμια έχει αξία.

Στη συνέχεια, ακολούθησε η παρουσίαση δεδομένων σχετικών με την καπνοβιομηχανία στην Ελλάδα και η αναφορά στις μεγαλύτερες εταιρείες παραγωγής και εμπορίας καπνού που δημιουργήθηκαν στη χώρα μας.

Τέλος, δόθηκε έμφαση στην ευρύτερη περιοχή της πόλης του Αγρινίου, διότι σε αυτήν αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό η καλλιέργεια και επεξεργασία του καπνού. Το Αγρίνιο δεν αποτελεί, ωστόσο, τη μοναδική πόλη με σημαντική παρουσία στην καπνοβιομηχανία της Ελλάδας, αφού αυτή αναπτύχθηκε εξίσου και σε άλλες αγροτικές περιοχές της χώρας.

Στα επόμενα κεφάλαια θα παρουσιαστούν τα βασικά είδη καπνού, οι μέθοδοι παραγωγής του, καθώς και οι σημαντικότερες καπναποθήκες της περιοχής του Αγρινίου. Ακόμη, θα ακολουθήσει αναφορά στα μέλη που εμπλέκονται στην παραγωγή του καπνού (άνδρες, γυναίκες, πρόσφυγες) καθώς και στον ξεσηκωμό των εργατών τη δεκαετία 126-1936, ο οποίος σηματοδότησε την αναγνώριση των εργασιακών τους δικαιωμάτων και αποτέλεσε ένα γεγονός ορόσημο για τη μετέπειτα νομοθετική παρέμβαση της κυβέρνησης και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας πολλών ατόμων.

2. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

2.1. Τα είδη καπνού

Αρχικά, ο καπνός ανήκει στο γένος Νικοτιανή. Είναι μονοετές, ποώδες φυτό, το οποίο καλλιεργείται για τα φύλλα του, τα οποία μετά από κατάλληλη επεξεργασία χρησιμοποιούνται για την παραγωγή καπνικών προϊόντων, όπως τσιγάρα κλπ.

Οι δύο βασικοί τύποι καπνοί είναι οι εξής:

1. Τα αμερικάνικα καπνά

- Ο τύπος *Βιρτζίνια* που κάθε φυτό έχει 25 περίπου φύλλα μεγάλου μεγέθους με χρώμα κιτρινωπό που οφείλεται κυρίως στη σύσταση του εδάφους των αγρών που καλλιεργείται.

- Τα καπνά τύπου *Μπέρλεν* των οποίων τα φύλλα είναι μικρότερα από τα Βιρτζίνια και το χρώμα των φύλλων τους είναι πράσινο ανοιχτό. Καλλιεργείται και στην Ελλάδα.

- Τα καπνά *Fire Cured* με τα φύλλα τους να έχουν μαύρο χρώμα, σκληρή υφή και ιδιαίτερη βαριά γεύση.

2. Τα ανατολικά καπνά εύγευστα και πολύς καλής ποιότητας (Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία, Τουρκία, Συρία).

Όσον αφορά τις διάφορες ποικιλίες του καπνού, στην Ελλάδα καλλιεργούνταν περίπου 80 με κυριότερες τις:

- Μπασμάς Μακεδονίας. Είναι ξηρό προϊόν καλής ποιότητας παχύφυλλο με ελαφρό άρωμα. Έχει αντοχή την ωρίμανση και ξηρασία και είναι ευπαθής στη φυτόφθορα. Καλλιεργείται κυρίως στους Σερρών και Καβάλας αλλά και στην Αιτωλοακαρνανία, σε συνολική έκταση 10.500 στρεμμάτων περίπου με ετήσια παραγωγή γύρω στους 1.500 τόνους.

- Μπασμάς Ξάνθης. Ανήκει στην ανατολική ή οριεντάλ ποικιλία καπνού. Είναι ανθεκτική στην ξηρασία, πρώιμη στην ωρίμανση και συνιστάται για εδάφη φτωχά και ορεινά. Θεωρείται ο πιο αρωματικός καπνός του κόσμου, τα φύλλα του έχουν μέτριο πάχος και η γεύση του είναι ήπια πικάντικη. Καλλιεργείται κυρίως στη Θράκη, αλλά και στη δυτική και κεντρική Μακεδονία και σε μικρότερη έκταση στη Θεσσαλία, σε συνολική έκταση περίπου 139.000 στρεμμάτων και με ετήσια παραγωγή 15.260 τόνους.

- Ζίγνα. Καλλιεργείται στην επαρχία Φυλλίδας στο νομό Σερρών σε έκταση περίπου 6.350 στρεμμάτων, με συνολική παραγωγή γύρω στους 820 τόνους. Είναι

μια ποικιλία καπνού που μοιάζει με τους μπασμάδες, είναι πρόιμη στην άνθηση και ωρίμανση μεγάλης απόδοσης και το άρωμά του είναι αρκετά έντονο.

- Ουδέτερος Μακεδονίας. Καλλιεργείται σε μικρή κλίμακα σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας. Είναι ψηλό φυτό με μεγάλα φύλλα ανοιχτού πράσινου χρώματος. Είναι καπνός φτωχός σε νικοτίνη και το άρωμά του είναι ελάχιστο έως ανύπαρκτο.

- Τσεμπέλια Αγρινίου. Θεωρείται το καλύτερο για παρασκευή τσιγάρων και καταναλώνεται αποκλειστικά εγχώρια. Είναι χαμηλό φυτό με παχιά μεγάλα φύλλα χωρίς μίσχο και χρώμα ανοιχτό. Καλλιεργείται κυρίως στην Αιτωλοακαρνανία αλλά και στην Ήπειρο και τη Φθιώτιδα, σε συνολική έκταση 51.070 στρεμμάτων περίπου και με ετήσια παραγωγή γύρω στους 11.320 τόνους.

- Μπασή-Μπαγλή. Είναι ψηλός καπνός, πρόιμη στην άνθηση και έχει φύλλα με μίσχους μετρίου μεγέθους. Το ξηρό προίον είναι πολύ καλής ποιότητας. Η καλλιέργεια της ποικιλίας η οποία έχει σταματήσει πριν πολλά χρόνια γινόταν στην περιοχή της Προσοτσάνης στο Ν. Δράμας.

- Μυρωδάτα Αγρινίου. Είναι ποικιλία πολύ καλή στην ανάπτυξη, με αραιά και μεγάλα φύλλα, πλατειά με σχήμα καρδιάς και με μεγάλο γυμνό μίσχο. Ξηρό προίον καλής ποιότητας. Είναι ποτιστική ποικιλία και απαιτεί υγρό έδαφος για να αναπτυχθεί. Όταν τα φύλλα ξεραθούν τότε αποκτούν χρυσοκίτρινο χρώμα. Είναι φτωχό σε περιεκτικότητα νικοτίνης. Καλλιεργείται στις περιοχές Μεσολογίου και Μακρυνείας του Ν. Αιτωλοακαρνανίας, σε έκταση περίπου 27.500 στρεμμάτων και η ετήσια παραγωγή ανέρχεται γύρω στους 5.000 τόνους.

- Μαχαλά. Είναι ποικιλία καπνού με πολύ λεπτά φύλλα και το κάπνισμα του είναι ήπιο και γλυκό ενώ δεν έχει καθόλου άρωμα.

- Μπέρλι. Είναι αμερικάνικος τύπος καπνού που τελευταία καλλιεργείται ευρέως στην Ελλάδα.

- Βιρτζίνια. Προπολεμικά έγιναν προσπάθειες για την καλλιέργεια καπνών Virginia (θερμοξηραινόμενα) που συνεχίστηκαν και μετά το 1980 σε περιοχές της Θράκης, της

Θεσσαλίας και της Αιτωλοακαρνανίας. Η καλλιέργεια των Virginia προχώρησε γρήγορα μετά το 1970 και η παραγωγή έφτασε τους 70.000 τόνους στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

- Μπέρλεν. Το 1901 άρχισε πειραματικά στη χώρα μας η καλλιέργεια των καπνών Burley (αεροξηραίνόμενα). Το 1980 η χώρα μας ήταν ένατη στην ποσοτική παραγωγή, με ποσοστό 3.5% της παγκόσμιας και κυριότερες περιοχές καλλιέργειας την Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία και τη Θεσσαλία.

Εικόνα 1: Αγρίνιο, η πόλη του καπνού. Πηγή: <https://iaitoloakarnania.gr/>

2.2. Οι μέθοδοι παραγωγής του καπνού

Όσον αφορά τις μεθόδους παραγωγής και συγκεκριμένα τα στάδια καλλιέργειας του καπνού, πρώτη φροντίδα του καπνοπαραγωγού είναι η εκλογή του χωραφιού, το οποίο θα πρέπει να έχει αργιλώδες έδαφος και το οποίο οργώνεται 3 με 4 φορές ώστε να είναι έτοιμο για την σπορά.

Πρώτο στάδιο είναι το σπορείο

Σπορείο καπνού είναι ο τόπος όπου σπέρνεται ο καπνόσπορος και με τις κατάλληλες φροντίδες για 40-60 μέρες να φυτρώσει και στη συνέχεια να γίνει η μεταφύτευση στο χωράφι. Τα καπνοσπορεία ανάλογα με τον τρόπο και την θέση κατασκευής τους αλλά

και την υποδομή και εμπειρία που διαθέτει ο παραγωγός διακρίνονται σε α. παραδοσιακά, β. επιπλέοντα και γ. μη επιπλέοντα σπορεία.

Ο καπνοπαραγωγός επιλέγει το είδος σπορείου που θα χρησιμοποιήσει από τον τύπο καπνού που θα καλλιεργήσει. Τα Ανατολικού τύπου καπνά (πχ σήμερα Αρωματικά-Μπασμάς και παλαιότερα Τσεμπέλια, Μυρωδάτα, Ελασσόνας) συνεχίζουν να παράγονται και τώρα σε παραδοσιακά σπορεία. Αντίθετα τα Αμερικάνικα τύπου καπνά (πχ Virginia και Burley) μπορούν να παράγονται και στα τρία είδη σπορειών παραδοσιακά, επιπλέοντα και μη επιπλέοντα σπορεία αλλά μετά το 2000 σχεδόν όλοι οι καπνοπαραγωγοί παράγουν τα σπορόφυτα που χρειάζονται σε επιπλέοντα σπορεία.

α. Παραδοσιακά σπορεία: Είναι γνωστά στην πράξη ως τζάκια, φυτώριο, βραγιές- φυντανιές. Κατασκευάζονται σε έναν κατάλληλο τύπο εδάφους όπου να υπάρχει η δυνατότητα άρδευσης, έκθεση στον ήλιο και χωρίς πολυετή ζιζάνια. Μετά ακολουθούν τα οργώματα και το φρεζάρισμα. Στη συνέχεια σχηματίζονται τα αναχώματα (σήκωμα σπορειών) στις κατάλληλες διαστάσεις (πλάτος 80-100 cm, ύψος 15-20 cm και μήκος 10-15 cm) με διάδρομο μεταξύ τους 50 cm για να γίνονται οι κατάλληλες φροντίδες. Έπειτα γίνονται απολύμανση, λίπανση, σπορά και κάλυψη του σπόρου με κοπριά ή υπόστρωμα, πάτημα και πότισμα.

β. Επιπλέοντα σπορεία: Είναι ένα υδροπονικό σύστημα όπου τα φυτά αναπτύσσονται σε δίσκους από φελιζόλ ή πλαστικό τα οποία έχουν γεμίσει με ειδικό χώμα και επιπλέον μέσα σε ειδικά κατασκευασμένες λεκάνες με νερό το οποίο περιέχει και τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά. Οι λεκάνες αυτές κατασκευάζονται με απλά υλικά μέσα σε θερμοκήπια ή σε σπορεία. Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή ώστε να υπάρχει έλεγχος της θερμοκρασίας, επαρκή αερισμό και συνθήκες υγιεινής για αποφυγή των κινδύνων ανάπτυξης ασθενειών στα σποροφυτά.

γ. Μη επιπλέοντα σπορεία: Είναι πολύ γνωστός τρόπος διότι χρησιμοποιείται για παραγωγή σποροφύτων κηπευτικών όπως τομάτας, πιπεριάς κ.α. Όπως και στα επιπλέοντα σπορεία χρησιμοποιούνται δίσκοι από πλαστικό ή φελιζόλ με τη διαφορά ότι σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιείται ως υπόστρωμα μίγμα τύρφης/ περλίτη στην αναλογία 65/35% κατ' όγκον ή μπορεί να χρησιμοποιηθεί έτοιμο υπόστρωμα εμπλουτισμένο με θρεπτικά στοιχεία ώστε να μπορεί να γίνεται η σωστή λίπανση.

Δεύτερο στάδιο είναι η μεταφύτευση

Η εποχή της μεταφύτευσης καθορίζεται από την θερμοκρασία και διαρκεί 3-4 εβδομάδες.

Στην περιοχή του Αγρινίου γίνεται τέλη Απριλίου- τέλη Μάιου. Το φύτεμα του καπνού είναι από τις πιο δύσκολες και επίπονες δουλειές. Ο ένας τρόπος είναι με ένα σιδερένιο εργαλείο το σουφλί ανοίγονται τρύπες ώστε ένα ένα φυτό να φυτευτεί εκεί και ταυτόχρονα να βγάζει νερό για να ποτιστεί και να μην ξεραθεί ο καπνός. Τα φουντάνια φυτεύονται σε ίσιες γραμμές σε απόσταση 40 εκ και μετά το φύτεμα ποτίζονται. Ο δεύτερος τρόπος γίνεται με μεταφυτευτικές μηχανές, ανοίγονται ταυτόχρονα αυλάκια σε 2-4 σειρές, τοποθετούν τα φυτά ,ποτίζουν και πιέζουν το χώμα από τις δυο πλευρές της γραμμής σποράς.

Εικόνα 2: Καπνοχώραφα Αγρινίου. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Τρίτο στάδιο είναι το σκάλισμα

Γίνονται δυο σκαλίσματα, ένα 15-20 μέρες από την φύτευση και το δεύτερο 15-20 μέρες αργότερα.

Το πρώτο σκάλισμα αποσκοπεί στην αναμόχλευση του εδάφους για να δημιουργηθούν καλύτερες συνθήκες θερμοκρασίας, αερισμού και υγρασίας και ο κατάλληλος έλεγχος των ζιζανίων ενώ με το δεύτερο σκάλισμα γίνεται ελαφρύ

παράχωμα και έτσι αυξάνεται η αντοχή των φυτών στον άνεμο. Το σκάλισμα γίνεται συνήθως με το χέρι ή με μηχανές σκαλίσματος.

Τέταρτο στάδιο είναι το ξηραντήριο

-Συγκομιδή (μάζεμα)

Η συγκομιδή γίνεται συνήθως νωρίς το πρωί πριν βγει ο ήλιος με τα χέρια αλλά αν υπάρχει συννεφιά και χαμηλή θερμοκρασία μπορεί να γίνει και το απόγευμα. Τα καπνά συλλέγονται σε ομάδες όπως αποκαλούνται "χέρια" από κάτω προς τα επάνω και έχουν ιδιαίτερη ονομασία το πατόφλο, το πρώτο, το δεύτερο, το τρίτο, το τέταρτο και το κορφάδι. Το κάθε "χέρι" κυμαίνεται από 2-5 φύλλα για το κάθε φυτό. Όλα τα φύλλα πρέπει να συλλέγονται σε 5-7 χέρια. Τα πρώτα φύλλα τα μαζεύουν και τα πετούν λόγω της μεγάλης τους περιεκτικότητας σε νικοτίνη ενώ τα μεσαία φύλλα δίνουν και τον εκλεκτότερο καπνό. Στην κορυφή του βγαίνει ο ανθός απ' όπου με ξήρανση θα πάρουμε τον σπόρο. Η συλλογή του καπνού αρχίζει 45-55 μέρες μετά τη φύτευση συνήθως αρχίζει μέσα Ιουνίου και τελειώνει το πρώτο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου.

Εικόνα 3: Πηγή: <https://agriniotobacomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού.

- Αρμάθιασμα

Τα καπνά αρμαθιάζονται την ίδια μέρα με την συλλογή τα οποία γίνονται είτε με το χέρι είτε με μηχανή. Το αρμάθιασμα με το χέρι που είναι ο παλαιότερος τρόπος τώρα πλέον έχει καταργηθεί. Γινόταν διαλογή ,τρύπημα των φύλλων με μια ατσάλινη βελόνα και άδειασμα στον σπάγκο από γιούτα με το μήκος κάθε αρμάθας να είναι 2-3

μέτρα με περίπου 300-500 φύλλα. Το αρμάθιασμα με τις μηχανές είναι πλέον αυτός ο τρόπος που χρησιμοποιείται. Υπάρχουν δύο βασικοί τύποι μηχανών η διατρητική και η συρραπτική. Η διατρητική μηχανή κάνει παρόμοιες αρμάθες με τις παραδοσιακές με το χέρι αλλά αποδίδει λιγότερο σε σχέση με τη συρραπτική η οποία συρράπτει τα φύλλα του καπνού σε πλάγια θέση. Οι μηχανές αρμαθιάσματος μειώνουν το κόστος παραγωγής αλλά μειώνουν όμως παράλληλα και την ποιότητα του προϊόντος.

Έτσι για να μειωθούν οι επιπτώσεις των μηχανών θα πρέπει να υπάρχουν καλοσχηματισμένες δεσμίδες με ομοιόμορφα φύλλα και ομοιόμορφη πυκνότητα, να γίνεται σωστή διάτρηση των φύλλων στη μικρή απόσταση από τη βάση τους επίσης τα φύλλα πρέπει να βρίσκονται σε πλάγια θέση προς τον άξονα της αρμάθας και το πάχος της συρραπτόμενης αρμάθας να είναι μικρό ώστε να μην συνθλίβονται τα φύλλα.

- Αποξήρανση

Οι μέθοδοι αποξήρανσης είναι διαφορετικοί σε κάθε τύπο καπνού και χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες. Τα καπνά της περιοχής του Αγρινίου είναι όλα ηλιοαποξηραίνόμενα. Αυτά τα καπνά που αποξηραίνονται στον ήλιο είναι τα ανατολικού τύπου όπως μπασμάς, τσεμπέλι κλπ και αποτελούν την πρώτη κατηγορία. Πριν την αποξήρανση πρέπει να μείνουν 1-2 μέρες στην σκιά. Ο πιο παραδοσιακός τρόπος έκθεσης στον ήλιο είναι να τοποθετούνται οι αρμάθες σε λιάστρες οι οποίες είναι επίπεδα υπερυψωμένα ικριώματα καλυμμένα με φύλλα πολυαιθυλενίου σε μορφή δίπλευρης στέγης με ξύλινο ή μεταλλικό σκελετό. Η δεύτερη κατηγορία αποξήρανσης είναι μέσα στους φούρνους όπως είναι τα Βιρτζίνια. Τέλος η τρίτη κατηγορία είναι αυτή που αποξηραίνεται σε σκιά όπως τα Μπέρλεν.

Εικόνα 4: Η καπνούπολη του Αγρινίου. Πηγή: www.agriniopress.gr

-Αποθήκευση

Μετά την αποξήρανση οι αρμάθες μεταφέρονται στην αποθήκη. Το συνηθέστερο σύστημα αποθήκευσης καπνού είναι τα λεγόμενα βαντάκια όπου 10-12 ξηρές αρμάθες διπλώνονται και αναρτώνται στην οροφή της αποθήκης ως τη δεματοποίηση.

Τον Οκτώβριο με Νοέμβριο γίνεται η επεξεργασία των καπνών που έχει σαν σκοπό την καλή συντήρηση, διαλογή των φύλλων από τα άχρηστα καπνόφυλλα και τον διαχωρισμό τους σε διάφορες ποιότητες. Έπειτα χρησιμοποιείται το καλούπι όπου τοποθετούνται 3-5 στρώσεις αρμάθων εναλλάξ και πιέζονται με πρέσα και συσκευάζονται σε δέματα για να είναι έτοιμα για πώληση στον έμπορο. Το παραδοσιακό σύστημα δεματοποίησης ονομάζεται αρμαθόδεμα.

Τα δέματα αγοράζονται από τους καπνέμπορους και μεταφέρονται στις καπναποθήκες όπου γίνεται βιομηχανική επεξεργασία.

2.3. Οι καπναποθήκες στην πόλη του Αγρινίου

Στις αρχές του 20ου αιώνα έγινε γνωστό ότι το Αγρίνιο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη χάρη στον καπνό. Ο καπνός που ήταν το κύριο εξαγωγικό προϊόν του Νομού της Αιτωλοακαρνανίας έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, διαλογής και επαναδεματοποίησης. Έτσι δημιουργήθηκαν μεγάλες καπναποθήκες στην Πόλη. Οι μικρές αποθήκες ήταν παντού διάσπαρτες στην περιοχή του Αγρινίου. Οι μεγαλύτερες και σπουδαιότερες καπναποθήκες χτίστηκαν στο κέντρο για να είναι ευκολότερη η μεταφορά του καπνού.

Όλες ήταν παρόμοιες κατασκευασμένες. Πρόκειται για μεγαλοπρεπή κτίρια πολυώροφα χτισμένα από πέτρα και από ξύλο αντάξια των μεγάλων καπνεμπόρων της Πόλης. Είναι κατασκευασμένα με πολλά παράθυρα για να εξασφαλίζουν φυσικό φωτισμό που ήταν απαραίτητο για την καπνεπεξεργασία. Η ανάπαυση των εργαζομένων δεν ήταν υποχρεωτική γι αυτό και τα μπαλκόνια ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Όλα τα κτίρια έχουν έναν επιβλητικό χαρακτήρα που δίνει κύρος και εγκυρότητα για την επιχείρηση.

Καπναποθήκες Αφοί Παπαστράτου

Τα Ιδρυτικά μέλη των Καπναποθηκών Αφών Παπαστράτου ήταν οι τέσσερις αδερφοί Παπαστράτου. Η Ομόρρυθμος Καπνεμπορική Εταιρία Αφού Παπαστράτου ιδρύθηκε στις 18 Μαΐου 1913.

Αρχικά με ιδρυτικά μέλη τον Ευάγγελο και τον Σωτήρη Παπαστράτο και αργότερα εισήλθαν σε αυτή ο Επαμεινώνδας και ο Ιωάννης Παπαστράτος. Η Οικογένεια Παπαστράτος έκανε πολύ γνωστό τον καπνό του Αγρινίου και στο εξωτερικό καθώς έγινε η σημαντικότερη βιομηχανία τσιγάρων της χώρας. Το κτίριο των Καπναποθηκών Παπαστράτου βρίσκεται στην οδό Δεληγιώργη και Παπαθανάση στο κέντρο του Αγρινίου περίπου το 1920-1925.

Το κτίριο είναι τριώροφο και έχει εμβαδόν 1877τ.μ., μήκος 45,12τ.μ., και πλάτος 38,19τ.μ. Στην κεντρική του είσοδο υπάρχει μαρμάρινη σκάλα που καλύπτεται από σιδερένιο στέγαστρο. Η εξώπορτά του είναι εντυπωσιακά περίτεχνη (Πατρώνης, 2014).

Υπάρχει και ένα διπλανό μικρότερο κτίριο μονώροφο και με ημιυπόγειο στο οποίο αρχικά ήταν τα γραφεία της Εταιρίας και μετά έγινε ο ξενώνας των ιδιοκτητών όπου διέμεναν πολλές φορές οι αδερφοί Παπαστράτου για να μπορούν να επιβλέπουν τις εργασίες των καπνεργατών αλλά επίσης φιλοξενούσαν εκεί και τα άτομα με τα οποία συνεργάζονταν και εμπορεύονταν. (Πατρώνης, 2014). Και τα δύο κτίρια είναι λιθόκτιστα και έχουν στέγες με γαλλικά κεραμίδια και ενώνονταν στο ισόγειο με έναν εξώστη από σκυρόδεμα (Αγγέλη, 2007). Από την περίοδο του μεσοπολέμου έχει υποστεί επεμβάσεις αλλά το πιο σημαντικό ήταν ότι προστέθηκε ο τρίτος όροφος και ότι το αρχικό σχήμα "Π" των αποθηκών έγινε τετράπλευρο (Ανδρικόπουλος, 2010).

Στο εσωτερικό των κτιρίων σχηματίστηκαν τεράστιες αίθουσες σε κάθε ένα από τους ορόφους και το ημιυπόγειο και είναι κατασκευασμένο έτσι με ξύλινα πατώματα και ταβάνια. Οι καπναποθήκες κατά την διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού πολέμου στέγασαν νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Επιπλέον στα χρόνια της κατοχής το κτίριο αυτό το είχαν επιτάξει οι Γερμανοί αλλά μετά την απελευθέρωση επέστρεψε ως χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού μέχρι το τέλος της δεκαετίας το '80. Έκτοτε οι καπναποθήκες μεταφέρθηκαν σε νέο χώρο και το κτήριο εκκενώθηκε.

Σήμερα οι καπναποθήκες Παπαστράτου είναι διατηρητέο κτίριο από το Υπουργείο Πολιτισμού ενώ ιδιοκτησιακά υπάγονται στο Δήμο Αγρινίου.

Εικόνα 5: Καπναποθήκη Παπαστράτου. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Καπναποθήκες της <<Παπαστράτος ΑΒΕΣ>> στο Ζαπάντι(Μεγάλη Χώρα)

Το 1978 ιδρύθηκαν οι αποθήκες σε ένα οικόπεδο 250 στρεμμάτων στο Ζαπάντι και λειτούργησαν ως χώροι αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού. Πρόκειται για αποθήκες που είχαν όλες τις κατάλληλες προϋποθέσεις για ένα καλό εργασιακό περιβάλλον όπως άνετοι χώροι, κατάλληλος εξαερισμός, υπερσύγχρονα μηχανήματα, ειδική ένδυση κλπ.

Οι καπνεργάτριες και καπνεργάτες ήταν πολύ ευχαριστημένοι με το περιβάλλον και επίσης μπορούσαν να μετακινούνται με λεωφορείο αφού η εταιρία τους το παρείχε. Οι αποθήκες αυτές αποθήκευαν και συντηρούσαν καπνό το οποίο συγκεντρώνονταν απ όλο τον κόσμο μέχρι να διοχετευθούν στην Καπνοβιομηχανία του Πειραιά προκειμένου να γίνει η βιομηχανική επεξεργασία τους (Αγγέλη, 2007).

Εικόνα 6: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού.

Αποθήκες Παπαστράτου (Νεότερες)

Πρόκειται για πιο καινούριες αποθήκες που βρίσκονται στην Οδό Δαγκλή και Παπαθανάση.

Είναι το διπλανό κτίριο από τις παλιές Καπναποθήκες Αφοί Παπαστράτου που έχουμε αναφερθεί και πιο πάνω. Το εξώροφο τσιμεντένιο κτίριο έχει εμβαδόν περίπου 9.360 τ.μ και είναι χτισμένο στο τέλος της δεκαετίας του '60. Η εταιρεία αξιοποίησης ακινήτων Παπαστράτου Α.Ε αποφάσισε να δωρίσει στο Δήμο Αγρινίου τις αποθήκες αυτές. Σήμερα το κτίριο αυτό λειτουργεί για διάφορες υπηρεσίες του Δήμου (Αγγέλη, 2007).

Εικόνα 7: Αποθήκες Παπαστράτου (Οι νεότερες).
Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Καπναποθήκες Αδελφών Παπαπέτρου

Οι καπναποθήκες Παπαπέτρου είναι μία από τις μεγαλύτερες καπναποθήκες του Αγρινίου και αποτελεί το κλασικότερο βιομηχανικό κτήριο της Δυτικής Ελλάδας. Το κτήριο χτίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 με ιδιοκτήτες τον Αναστάσιο, τον Ιωάννη και τον Χρήστο Παπαπέτρου. Το εντυπωσιακό πέτρινο κτήριο βρίσκεται στην

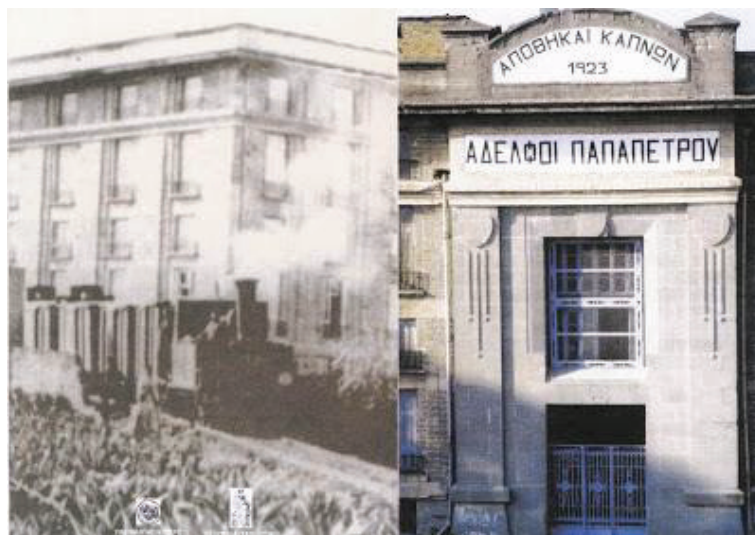
συμβολή των οδών Μαβίλη και Παλαμά απέναντι από το σιδηροδρομικό σταθμό του Αγρινίου.

Το κτήριο είναι τετραώροφο με υπόγειο και κεραμοσκεπές και οι δύο είσοδοι του είχαν έναν ιδιαίτερο μνημειακό χαρακτήρα που παραπέμπει στο ύφος του Art Deco και πάνω από τα θυρώματα είναι χαραγμένα τα ονόματα των ιδιοκτητών και η χρονολογία του (1923). Συγκεκριμένα, το μήκος του φτάνει τα 67 μέτρα και το πλάτος του τα 37 μέτρα.

Οι χώροι που αποθήκευαν τον καπνό ήταν το ημιυπόγειο, ο 1ος και ο 4ος όροφος και εκεί που επεξεργάζονταν τον καπνό ήταν το υπερυψωμένο υπόγειο και ο 3ος όροφος (Ανδρικόπουλος, 2010). Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι ο κάθε όροφος χωριζόταν από λίθινους, εγκάρσιους τοίχους. Στο εσωτερικό των καπναποθηκών υπήρχαν τα κλιμακοστάσια και ένα βαρούλκο για να μπορούν να ανεβοκατεβάζουν τα δέματα καπνού.

Οι αποθήκες Αφ. Παπαπέτρου στη διάρκεια της Κατοχής χρησιμοποιήθηκαν σαν «στρατόπεδο συγκέντρωσης». Στο υπόγειο είχαν φυλακισμένους τους Εβραίους οι οποίοι δεν παρέμειναν πολύ καιρό εκεί καθώς ήταν προγραμματισμένο να μεταφερθούν στη Γερμανία με σκοπό την εξόντωσή τους. Επίσης, Έλληνες, Αγρινιώτες συλλαμβάνονταν από οργανωμένες συλλήψεις και πολλοί Ιταλοί μετά την κατάρρευση του συμφώνου Ιταλίας-Γερμανίας κρατούνταν στις αποθήκες όπου οι Γερμανοί τους φερόντουσαν απαίσια. Αρκετοί απ' αυτούς όμως αγωνίζονταν μαζί με τους Έλληνες Αντάρτες στα γύρω βουνά.

Το κτήριο μέχρι αρχές της δεκαετίας του '90 χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη καπνού αλλά έκλεισε οριστικά το 1994 και έπειτα οι αδελφοί Παπαπέτρου το πούλησαν στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Εικόνα 8: Καπναποθήκη Παπαπέτρου. Πηγή: www.newsbeast.gr/

Καπναποθήκες Αδελφών Παναγοπούλου

Οι Καπναποθήκες Αδελφών Παναγοπούλου χτίστηκαν το 1924-1925 και κατεδαφίστηκαν το 2004. Βρίσκονταν στο κέντρο του Αγρινίου στη συμβολή των οδών Αδελφών Παναγοπούλου και Γρίβα.

Με την περίοδο του χρόνου έγιναν προσθήκες στο κτίριο σε όλες τις διαστάσεις, σε ύψος και σε πλάτος (Ανδρικόπουλος, 2010). Οι Καπναποθήκες αυτές κατασκευάστηκαν από τον Βασίλειο Τσουλούφη ενώ ήταν έργο του αρχιτέκτονα και καθηγητή Βασίλειο Κουρεμένο. Το κτίριο ήταν διώροφο με ημιυπόγειο, πέτρινο με διαστάσεις 42,10 x 21,90μ και με ξύλινη στέγη. Η κάτοψη του κτιρίου διαμορφώθηκε με βάση κάρναβο.

Στο εσωτερικό του το ημιυπόγειο ήταν χώρος αποθήκευσης ενώ ο 1ος και ο 2ος όροφος ήταν χώροι επεξεργασίας καπνού.

Οι τρεις είσοδοι των καπναποθηκών βρίσκονταν στην οδό Γρίβα με θυρώματα από πέτρες και διακοσμητικές πλάκες που κεντρικό θέμα είχαν αυτό του καπνού. Στην πίσω πλευρά υπήρχαν δύο είσοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για φορτοεκφόρτωση του καπνού. Το κτίριο ήταν έτσι σχεδιασμένο που είχε έντονη την κατάκτηση της ελληνικότητας (Ανδρικόπουλος, 2010).

Εικόνα 9: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Καπναποθήκες Καμποσιώρα

Οι Καπναποθήκες Καμποσιώρα ιδρύθηκαν το 1923-1924 από τον αρχιτέκτονα Βασίλειο Τσουλούφη στο κέντρο του Αγρινίου μεταξύ των οδών Σούλου , Αδελφών Παναγοπούλου και Μανδηλαρά.

Το κτίριο είναι διαγώνιο τριώροφο και με ημιυπόγειο και η κάτοψη του κτιρίου έχει σχήμα τραπεζοειδούς (Ανδρικόπουλος, 2010). Η κεντρική είσοδος του κτιρίου η οποία έχει νεοκλασικιστικό θύρωμα από τραβηγτά πριχρίσματα βρίσκεται στην οδό Σούλου και υπάρχει μια δεύτερη είσοδος στην οδό Αδελφών Παναγοπούλου. Τα παράθυρα έχουν ξύλινα κουφώματα και είναι στοιχισμένα το ένα δίπλα στο άλλο. Χαρακτηρίζεται στο ύψος ενός συγκροτημένου, αφαιρετικού νεοκλασικισμού.

Στο εσωτερικό του κτιρίου ο χώρος διαλογής και επεξεργασίας του καπνού ήταν στο υπερυψωμένο ισόγειο και στον 1ο όροφο ενώ η αποθήκευση του καπνού ήταν στο ημιυπόγειο. Τα γραφεία και η κατοικία του ιδιοκτήτη βρίσκονταν στο τελευταίο όροφο (Ανδρικόπουλος, 2010).

Σήμερα το κτίριο είναι ανακαινισμένο και χρησιμοποιείται προσωρινά για την στέγαση των γραφείων του ΟΤΕ Αγρινίου και ανήκει στην ιδιοκτησία του ΤΕΕ Αιτωλοακαρνανίας.

Εικόνα 10: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Καπναποθήκες Ηλία Ηλιού

Οι Καπναποθήκες Ηλία Ηλιού χτίστηκαν μεταξύ το 1930-1932 και είναι αγνώστου αρχιτέκτονα. Βρίσκονται εντός της πόλης του Αγρινίου στη συμβολή των οδών Μεσολογγίου και Γ. Παπαϊωάννου. Ιδιοκτήτης ήταν ο Μικρασιάτης καπνέμπορος Ηλία Σταύρου Ηλιού.

Πρόκειται για κτίριο διώροφο με υπόγειο, κεραμοσκεπές, λιθόκτιστο και σιδηρομένο. Είχε τέσσερις εισόδους με την κεντρική είσοδο να είναι υψηλή περίτεχνη και σιδερένια. Οι Καπναποθήκες Ηλιού έχουν νεοκλασικό ύφος με διακοσμητικά στοιχεία που εντυπωσιάζουν. Τα παράθυρα είναι ορθογώνια και η κάτοψη του κτιρίου έχει σχήμα τραπεζοειδούς.

Στο εσωτερικό του υπάρχουν δύο κλιμακοστάσια που έκανε ευκολότερη την επικοινωνία. Στο ημιυπόγειο αποθήκευαν τον καπνό και στους δύο ορόφους επεξεργάζονταν τα δέματα του καπνού. Στο υπερυψωμένο ισόγειο ήταν το γραφείο του διευθυντή. Σε αυτές τις καπναποθήκες εργάστηκαν εκατοντάδες Αγρινιώτες καθώς και πολλοί πρόσφυγες της Μ. Ασίας.

Δεν είναι γνωστό αν επιτάχτηκαν από τους Γερμανούς την περίοδο της Κατοχής αλλά πιθανότητα να γιατί είχαν επιταχθεί και τα διπλανά οικήματα των οικογενειών Κων. Μαγκλάρια και Αθ. Ρήγα. Μετά από αυτό οι καπναποθήκες έπαυσαν να λειτουργούν παρά μόνο για χώρος φύλαξης δεμάτων καπνού με πρωτοβουλία και διοίκηση της συζύγου του καπνεμπόρου, Κατίνας.

Σήμερα ανήκει στο δήμο Αγρινίου επιδιώκοντας την ανακαίνιση του και την στέγαση ενός Μουσείου Καπνού (Ανδρικόπουλος, 2010).

Εικόνα 11: Πηγή: www.epoxi.gr/ Βασίλης Μαγκλάριας

Αποθήκες Ηλιού (Νέες)

Οι Αποθήκες Ηλιού ξεκίνησαν να γίνονται το 1977 αλλά ολοκληρώθηκε το 1981. Είναι από τις πιο καινούριες αποθήκες και βρίσκεται σε ένα χώρο 8 στρεμμάτων στην θέση Φούσκαρη Αγρινίου παρά την Εθνική Οδό Αγρινίου- Αμφιλοχίας, δεύτερο χιλιόμετρο. Πρόκειται για μεγάλο κτίριο αφού αποτελείται από υπόγειο, ισόγειο και τέσσερις ορόφους. Ο κάθε όροφος έχει εμβαδόν 1972 τ.μ.

Στον εσωτερικό χώρο υπάρχει κλιμακοστάσιο και ασανσέρ για να μπορούν να ανεβοκατεβαίνουν τα δέματα του καπνού ευκολότερα. Έχει σύγχρονες εγκαταστάσεις 102 που βοηθούσε πολύ τους καπνεργάτες-καπνεργάτισσες. Το εντυπωσιακό πολυώροφο κτίριο καινούριας τεχνολογίας λειτούργησε μέχρι το 1996.

Από το 2007 ιδιοκτήτης είναι ο Πυθαγόρας Σαμαράς πρώην Δήμαρχος Αστακού (Αγγέλη, 2007). Δεν έχει αξιοποιηθεί καθόλου από τότε και σήμερα είναι εγκαταλειμμένο. Έχει γίνει γνωστό πολλές φορές ότι διάφοροι επιτήδειοι προσπαθούσαν να κλέψουν αλουμίνια από τα παράθυρα των αποθηκών αλλά να γίνονται αντιληπτοί από τους αστυνομικούς.

Εικόνα 12: Αποθήκες Ηλιού Νέες. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Κα

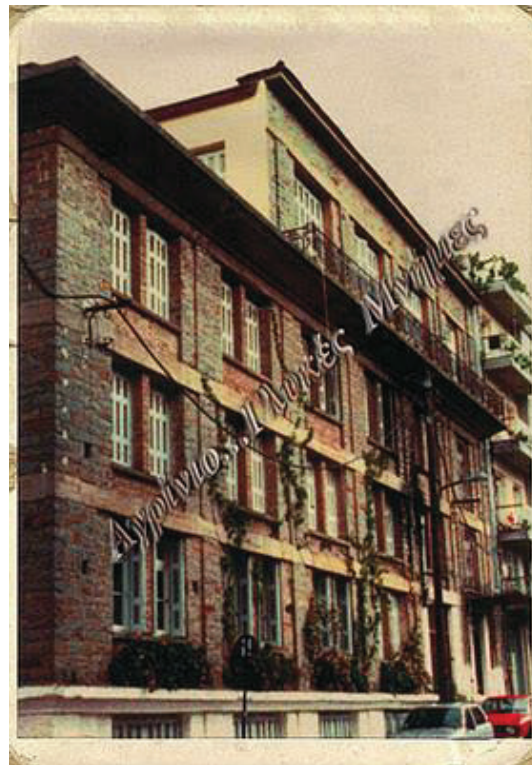
πναποθήκες Κόκκαλη

Οι Καπναποθήκες Κόκκαλη υπήρχαν στο κέντρο του Αγρινίου στην οδό Μπουκογιάννη πλέον έχουν κατεδαφιστεί. Χτίστηκαν το 1937-1938 από τον Αγρινιώτη Κωνσταντίνο Καζαντζή, πολιτικό μηχανικό που είχε σπουδάσει στη Γερμανία. Το κτίριο ήταν τετραώροφο με ορθογώνια όψη.

Στο τέταρτο όροφο κατοικούσε ο ιδιοκτήτης. Το υπόγειο και το ισόγειο ήταν χώρος αποθήκευσης καπνού και στους υπόλοιπους ορόφους ήταν τα λεγόμενα σαλόνια δηλαδή χώροι επεξεργασίας και διαλογής του καπνού.

Τα παράθυρα ήταν διακοσμημένα με συμπαγή τούβλα τα οποία τα είχαν κατασκευάσει ηπειρώτες τεχνίτες (Ανδρικόπουλος, 2010). Το κτίριο αποτελούνταν από δύο εισόδους που είχαν πρόσοψη την οδό Μπουκογιάννη.

Ήταν έτσι κατασκευασμένο που έμοιαζε πολύ με τις Καπναποθήκες Παπαπέτρου.

Εικόνα 13: Καπναποθήκες Κόκκαλη. Πηγή: <https://culture-gate.com/>:

Αποθήκες Ρόζη-Βαρνάβα

Οι Αποθήκες αυτές χτίστηκαν το 1924-1926 και βρίσκονταν στην πλατεία Παναγοπούλου το λεγόμενο συντριβάνι σήμερα. Το κτίριο αγοράστηκε αργότερα από τους αδελφούς Παπαστράτου και στη συνέχεια παραχωρήθηκε από τους Παπαστραταίους με δωρητήριο στη Γυμναστική Εταιρεία Αργινίου. Σήμερα αυτό το οικόπεδο ονομάζεται Παπαστράτειο Μέγαρο της ΓΕΑ. Πρόκειται για τετραώροφο κτίριο με πολυτελείς και άνετους χώρους για διδασκαλία χορών, θέατρα, σεμινάρια, εκθέσεις κλπ. (Αγγέλη, 2007).

Εικόνα 14: Αποθήκες Ρόζη-Βαρνάβα. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Αποθήκες Αδελφών Γιάγκα

Οι Αποθήκες αυτές βρίσκονταν στην οδό Ζωοδόχου Πηγής. Ιδιοκτήτες ήταν οι αδελφοί Επαμεινώνδας, Γιάννης και Χρήστος οι οποίοι είχαν στήσει Καπνεμπορική Εταιρεία με την επωνυμία Αφ. Γιάγκα. Μετά το θάνατο τους το κτίριο νοικιαζόταν από τους Καπνέμπορους Αποστόλη Μακρυκώστα και Σπύρο Καπέρδα (Αγγέλη, 2007).

Αποθήκες Χασουράκη

Βρίσκονταν στην οδό Παπαστράτου. Σήμερα στη θέση τους υπάρχει πολυκατοικία στην οποία στεγάζεται και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο (Αγγέλη, 2007).

3. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΤΑ ΜΕΛΗ ΠΟΥ ΕΜΠΛΕΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

3.1. Οι εργάτες

Στις καπναποθήκες δούλευε πάρα πολύ κόσμος. Εργάζονταν άνδρες, γυναίκες, πρόσφυγες καθώς και ανήλικα παιδιά. Στην επεξεργασία του καπνού απαιτούνταν ειδικευμένοι εργάτες. Την πρόσληψη των εργατών αναλάμβανε ο αρχιεργάτης ή πρωτομάστορας ο οποίος καθόριζε το μεροκάματο ανάλογα με τον εργάτη, επέβλεπε την επεξεργασία του καπνού και ήταν υπεύθυνος απέναντι στην εργοδοσία.

Ένας αρχιεργάτης με έναν βοηθό διευθύνει ένα με δύο σαλόνια με εβδομήντα ως εκατό εργάτες και εργάτριες. Οι εργάτες δούλευαν με δύο βάρδιες στις καπναποθήκες. Η πρωινή βάρδια ξεκινούσε στις 6:30 το πρωί και τελείωνε στις 2:00 το μεσημέρι και η απογευματινή βάρδια ξεκινούσε στις 2:00 το μεσημέρι και τελείωνε στις 10:00 το βράδυ.

3.1.1. Άνδρες

Οι άντρες στα χωράφια αναλάμβαναν τις φάσεις της καλλιέργειας της γης. Για το όργωμα του χωραφιού χρησιμοποιούσαν τα ζώα δηλαδή τραβούσαν δύο άλογα που ήταν δεμένα με λαιμαριά (πρόκειται για περιλαίμιο δερμάτινο απέξω και από μέσα άχυρο για να μην γρατζούνιούνται στο λαιμό) και από πίσω από το άλογο είχαν αλέτρι (πρόκειται για παλιό ξύλινο γεωργικό εργαλείο) που όργωνε. Αναλάμβαναν επίσης το πότισμα του χωραφιού, βοήθαγαν τις γυναίκες στο μάζεμα και όταν τελείωναν κουβαλούσαν τα δέματα με τις αρμαθιές και τα πήγαιναν στις καπναποθήκες.

Τα καθήκοντα των αντρών στις καπναποθήκες: “άντρες πρωτομάστοροι”, “άντρες στοιβαδόροι”, “άντρες στα υγραντήρια”, “άντρες χαρματζήδες”, “άντρες τογκαδόροι”

Οι άντρες στοιβαδόροι είχαν μια πολύ σκληρή δουλειά. Μετέφεραν στην πλάτη τους τα ανεπεξέργαστρα δέματα του καπνού που ζύγιζαν περίπου 28-30 κιλά στα σαλόνια του καπνού για να γίνει η επεξεργασία. Όταν τελειώσει η επεξεργασία και η επαναδεματοποίηση του καπνού σε εμπορικά δέματα, έπρεπε να τα μεταφέρουν ξανά στις κρεβαταριές, στοίβες δεμάτων για να αεριστούν. Αυτό ήταν πολύ επώδυνο για

τους άντρες με αποτέλεσμα να παραπατούσαν και να σωριάζονται καθώς ανεβοκατέβαιναν τις σκάλες των αποθηκών.

Εικόνα 15: Όργωμα σε χωράφι μπροστά στη Σάντα Ρόζα στις 5 Μαΐου του 1955. Πηγή: ιστότοπος «Γραφική Παλιά Αλεξανδρούπολη».

3.1.2. Γυναίκες

Οι Καπνεργάτριες του Αγρινίου ήταν απλές γυναίκες νοικοκυρές αλλά ένιωθαν δυναμικές και ικανοποιημένες με την δουλειά τους δεν είχαν όνειρα να γίνουν καταξιωμένες.

Η εργασία των γυναικών αρχικά ήταν στο χωράφι (φύτεμα καπνού, μάζεμα καπνόφυλλων, αρμάθιασμα κλπ) Οι γυναίκες τότε ακόμα και σε προχωρημένη εγκυμοσύνη δεν σταμάταγαν να δουλεύουν. Πολλές ήταν εκείνες που θυμούνται να γεννάνε στα χωράφια.

Ο μικρός μισθός που έφερναν στο σπίτι τους από τις καπναποθήκες έπαιζε μεγάλο ρόλο για την οικογένεια τους. Δεν ένιωθαν καταπίεση από τον ανδρικό πληθυσμό καθώς μπορούσαν και να δουλεύουν και να συντηρούν το σπιτικό τους όπως να είναι κοντά στα παιδιά τους, να έχουν έτοιμο φαγητό, να είναι καθαρό και όλα αυτά που πρέπει να κάνει μια γυναίκα που έχει οικογένεια.

Η εμπειρία τους στις καπναποθήκες ήταν γύρω από τον εργαλειό και την ύφανση, δούλευαν στην επεξεργασία του καπνού και αυτά είχαν να λένε στα παιδιά τους. Τότε τα πολλά ανθρώπινα χέρια έπαιζε σημαντικό ρόλο στα καπνά αφού δεν είχαν στην διάθεση τους μηχανές.

Έτσι, οι καπνεργάτριες ήταν και νοικοκυρές αλλά και ανεξάρτητες εργαζόμενες που διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους και είχαν αποκτήσει τον σεβασμό όλων. Αυτές οι γυναίκες αποτελούν παράδειγμα γιατί δούλευαν πολύ σκληρά στη ζωή τους και παρόλα αυτά είχαν καλοσύνη και χαμόγελο ένιωθαν ευτυχισμένες.

Τα γυναικεία καθήκοντα ήταν τα εξής: “γυναίκες ξεφυλλίστριες”, “γυναίκες καροτσιέρες”, “γυναίκες ράφτριες”, “γυναίκες σοπανιάστρες”, “γυναίκες νεροφόρες”, “γυναίκες καθαρίστριες”, “γυναίκες τογκαδόρισσες”

Οι γυναίκες ξεφυλλίστριες ασχολούνταν με το ξεφύλλισμα, τη διαλογή των καπνόφυλλων και την κατάταξη τους σε ποιότητες. Οι γυναίκες αυτές εργαζόνταν σε μεγάλες αίθουσες, στα λεγόμενα σαλόνια κάτω από την επιτήρηση του αρχιεργάτη.

Εικόνα 16: Καπνεργάτριες στο μεροκάματο. Πηγή: www.agrinionews.gr

3.1.3. Πρόσφυγες

Οι πρόσφυγες της Μ.Ασίας και του Εύξεινου Πόντου μετά την μικρασιατική καταστροφή εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Αγρινίου. Το κράτος τους παρέδωσε προσφυγικά σπίτια που στο σύνολό τους διαμόρφωσαν προσφυγικούς οικισμούς στην Πόλη. Μια περιοχή του Αγρινίου που εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες και θεωρείται ακόμα και σήμερα προσφυγικός οικισμός είναι η περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου.

Τα σπίτια που έμεναν δεν είχαν ούτε κουζίνα ούτε μπάνιο μόνο δύο δωμάτια. Γι αυτό και ήταν αναγκασμένοι να βρουν γρήγορα δουλειά. Οι καπνέμποροι μόλις αντιλήφθηκαν φθηνά εργατικά χέρια τους πήραν κατευθείαν στη δουλειά τους. Οι πρόσφυγες μόλις τελείωναν την σκληρή εργασία τους, έχτιζαν στέγη και ότι χρειαζόντουσαν για να έχουν ένα κανονικό και όμορφο σπιτικό.

Οι γυναίκες πρόσφυγες από την άλλη με την ευχάριστη διάθεση τους, την νοικοκυροσύνη τους και την εργατικότητά τους προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις από τους άντρες ντόπιους γιατί ήταν οι μόνοι που δούλευαν τότε στις καπναποθήκες και τις είδαν ανταγωνιστικά αφού πήγαν για δουλειά εκεί. Εκτός αυτού η παρουσία τους στο χώρο εργασίας των ανδρών θεωρήθηκε επαναστατική και ήταν λογικό να αντιδράσουν έτσι οι ντόπιοι αφού δεν είχαν συνηθίσει κάτι τέτοιο.

Έπειτα, και οι γυναίκες ντόπιοι σιγά σιγά θα ξεκινήσουν και εκείνες να δουλεύουν στις καπναποθήκες. Οι γυναίκες δούλευαν περισσότερο στα σαλόνια και τα μεροκάματά τους ήταν πολύ λιγότερα από τους καπνεργάτες.

3.1.4. Παιδιά-Εργάτες

Τα παιδιά εκείνη την εποχή συνήθιζαν να δουλεύουν σκληρά από μικρά. Δούλευαν στις καπνοκαλλιέργειες και πιο πολύ τους καλοκαιρινούς μήνες που ήταν η καπνοσυλλογή. Τα περισσότερα δούλευαν στο χωράφι μαζί με τις οικογένειες τους και συνήθως αναλάμβαναν το αρμάθιασμα των καπνόφυλλων.

Το ωράριο που ακολουθούσαν ήταν από την ανατολή ως τη δύση του ηλίου και ήταν πολύ κουραστικό. Κάποια άλλα παιδιά δούλευαν ως μισθωτοί εργάτες στις καπναποθήκες και είχαν ανάλογη δουλειά με τους μεγάλους.

3.1.5. Αμοιβή

Η οικονομία της Πόλης του Αγρινίου στηριζόταν από την αμοιβή των καπνεργατών και των καπνεργατριών. Την περίοδο που η επεξεργασία του καπνού είχε αναπτυχθεί βοηθούσε ταυτόχρονα και την εμπορική κίνηση της Πόλης. Οι καταστηματάρχες περίμεναν τους καπνεργάτες καταναλωτές για να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Όταν οι καπνεργάτες έκαναν απεργιακές κινητοποιήσεις για την αύξηση των μισθών τους, οι καταστηματάρχες ήταν δίπλα τους. Οι άνθρωποι τότε ήταν ενωμένοι και μ αυτόν τον τρόπο στηριζόταν η οικονομία της Πόλης.

Παρακάτω θα σας μεταφέρω κάποιες προφορικές αφηγήσεις ανθρώπων που δούλεψαν στον καπνό.

Η παρακάτω είναι μιας “γυναίκας ξεφυλλίστριας”:

"Στις καπναποθήκες, εκεί ήταν παλιά, όπως λέγανε οι παλιές, διαφορετικά. Καθόντουσαν σταυροπόδι κάτω. Δινάτσες είχανε και καθόντουσαν και κάνανε τα ματσάκια που βάζαν και χωρίζανε την ποιότητα του καπνού. Δεν υπήρχε βία τότε, τι θα βγάλεις, δουλειά. Άλλος απ' τους ντόπιους δεν την ξέρανε τη δουλειά και ήταν περιζήτητοι οι πρόσφυγες, που κάναν τη δουλειά αυτή και δουλεύανε.

Το '53 ελευθερώθηκε το επάγγελμα. Δεν ήταν ελευθερωμένο. Πήγε η μητέρα μου το '53 και το '55, 16 ετών εγώ πήγα για δουλειά.

Ξεφύλλιζα, στο ξεφύλλισμα, διαλογή καπνού. Αλλά ήταν διαφορετική δουλειά... Δουλεύαμε πρώτον τα μυρωδάτα, τα καπνά που βάζαν τότε, πολύ το μυρωδάτο τότε είχε πέραση, ήταν τα καλύτερα καπνά βέβαια. Λοιπόν ήτανε μέσα στις αίθουσες που ήτανε, ήτανε τότε θρανία εδώ στις παλιές του Παπαστράτου. Είχανε θρανία. Στο θρανίο μπροστά είχανε τέσσερα κασονάκια, πέντε στενόμακρα, 1ο, 2ο, 3ο, 4ο, 5ο.

Είχαμε δύο καρέκλες, δύο, ζευγάρι-ζευγάρι δουλεύαμε. Ένα από 'δω στο θρανίο ένα από κει. Μας έφερνε ο μάστορας που είχαμε, που επέβλεπε, το δέμα. Στην ακρινή την άκρη το δέμα, και στην άλλη από το άλλο το μέρος. Λοιπόν μας είχανε ποδιές μεγάλες σε όλες που δέναμε στη μέση, τη βάναμε απάν' στο θρανίο την ποδιά μπροστά μας και παίρναμε απ' το δέμα αρμάθα-αρμάθα, την ξεσπαγγιάζαμε στην ποδιά μας απάνω, όπως καθόμασταν στο θρανίο εκεί (μου δείχνει).

Ξεσπαγγιάζαμε και παίρναμε ματσάκι-ματσάκι από την αρμάθα όπως ξεσπαγγιάζαμε το ξεφυλλίζαμε, φύλλο- φύλλο, που γίνονταν η διαλογή στο χέρι και ρίχναμε το πρώτο, το χρυσαφί, το καθαρό, το γερό φύλλο, το ρίχναμε στο πρώτο κασονάκι, γι' αυτό λέγαμε 1ο, 2ο, 3ο..., πρώτο το καλό, το καθαρό, το δεύτερο λίγο που πρασίνιζε, το τρίτο το πιο σκούρο, και το τέταρτο και το πέμπτο, το λέγαμε "κάπα". Μετά παντρέυτηκα σταμάτησα.....

Πήγα ξανά το '84 για δουλειά στο καινούργιο, στο Ζαπάντι που είχε γίνει...

Εδώ τώρα ήταν διαφορετικά: Εκεί ήτανε οι λωρίδες, οι ταινίες που περνούσανε. Μας φέρναν το δέμα και όρθιες το ξεδιαλέγαμε. Αυτό ήταν πολύ κουραστικό. Η ορθοστασία. Γι' αυτό όλες οι γυναίκες ειλικρινά υποφέρουν τώρα. Μεγάλο πρόβλημα ναι, τα πόδια τους. Μέση δεν όριζες, τώρα οχτάωρο και να στέκεσαι όρθια! [...] Δεν είχαμε μυρωδάτα. Τσεμπέλια, ήταν τσεμπέλια. Εδώ ήταν άλλη η διαλογή. Δεν υπήρχε το φύλλο-φύλλο. Μας φέρναν το δέμα, παίρναμε, το ζαρμαθιάζαμε, φαινόταν καλό, δεν το 'βγαζες φύλλο-φύλλο. Όλο μέσα στη μηχανή, στην κορδέλα, να το πάρει η κορδέλα να το ρίξει κάτω. Εκεί που το, αν βλέπαμε σάπια, εκεί το βάζαμε δίπλα σ' ένα κασονάκι εκεί. Το σάπιο ή το μουχλιασμένο το βγάζαμε. Κι ήτανε για διαλογή, στα χοντρά, χοντρά. Και τό 'βγαζες δίπλα το άχρηστο και τ' άλλο το 'βγαζες μέσα. Δεν είχε λεπτομέρεια και γι' αυτό απαιτούσαν και πολλή δουλειά. Στις αρχές που πήγα ήταν αλλιώς...»

Εικόνα 17: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Η παρακάτω αφήγηση είναι μιας καπνεργάτριας:

"Κάθε Παρασκευή πληρωνόμασταν. Είχαν αξία τότε τα λεπτά εκείνα. Άλλες εποχές, άλλες οι τιμές ήταν τα είδη που αγοράζες, αναλόγως τη ζωή. Κινιόντουσαν όμως όλη η αγορά! Όταν έρχονταν η Παρασκευή, εάν βλέπατε, εάν βλέπατε στα μαγαζιά στην Παπαστράτου, δεν υπήρχαν τότε συγκοινωνίες και αστικά και γιωταχί και να πάρεις και ταξί να πας σπίτι σου, με τα πόδια. Βγαίνανε όλοι απ' τα μαγαζιά έξω και λέγανε: Περάστε! Έρχονται οι πρόσφυγες, θα ψωνίσουν! Περίμεναν για τα λεφτά, κινιόντουσαν

η αγορά, θα έμπαινε η άλλη αμέσως στο γυαλοπωλείο, στο εμπορικό, για παπούτσια, να ντύσει το παιδί της, στο περίπτερο, στον ψιλικατζή, τα πάντα. Και πληρώνανε οι πρόσφυγες, αφήνανε χρήμα. Κινιόταν το χρήμα, π' αγόραζαν κάθε βδομάδα κι όλοι ρωτούσαν πότε θ' ανοίξουν οι Αποθήκες να κινηθεί η αγορά. Και μέχρι σήμερα που σταματήσανε το '93, από δω απ' του Παπαστράτου, ειλικρινά δηλαδή. Ήξερα ότι ζούσανε οι οικογένειες, αυτή ήταν η δουλειά τους στ' αντρόγυνα. Γιατί μπορεί να μην ήταν χρονικής η δουλειά τα χρόνια εκείνα, αλλά τελειώνοντας τη δουλειά σου του 3-4 μήνες, έμπαινες σε ανεργία, κυλούσε λίγο πολύ ο καιρός, ο χρόνος, μέχρι να ξαναπάρουν την Άνοιξη τη δουλειά να ξαναμπεί, να εργαστεί. Και ήταν η δουλειά του, αυτή, που ζούσαν. Μεγάλωσαν τα παιδιά τους, που ήταν ξυπόλητοι και γυμνοί ο κόσμος!... Α! χαρά! Τι λες! Περιμέναμε να περάσουνε να μας μοιράσουνε το φάκελο. Όταν περνούσε απ' τα θρανία ο γραμματέας στο κασελάκι μέσα τα φάκελα, αχ! λέγαμε, έρχεται η Αγία Παρασκευούλα! Παρασκευή ήτανε. Εκεί ήταν η ξεκούρασή σου. Αυτά τα λεφτά που έπαιρνες".

3.1.6. Επιπτώσεις στην υγεία

Η ανάπτυξη του καπνού στο Αγρίνιο ώθησε πολλούς πρόσφυγες να έρθουν και να μετακομίσουν στην Πόλη. Όπως είναι φυσικό, ο πληθυσμός ήταν πολύ μεγάλος λόγω των προσφύγων. Υπήρχαν κάτοικοι που ζούσαν πολλοί μαζί σε μικρά σπίτια. Τα σπίτια δεν ήταν σε καλή κατάσταση και ήταν πολλοί που δεν άντεχαν το κρύο.

Επειδή ο καπνός τότε ήταν περιζήτητος και οι καπνέμποροι είχαν ανάγκη από εργάτες οι περισσότεροι δούλεψαν στα καπνομάγαζα. Οι χώροι του καπνού όμως ήταν πολλοί ανθυγιεινοί και σε συνδυασμό με τους εργάτες που δεν τρέφονταν σωστά λόγω των χαμηλών μισθών είχε σαν αποτέλεσμα να καταβάλλονται από σοβαρές αρρώστιες. Παρ' όλο που είχαν προβλέψει και είχαν κατασκευάσει τις καπναποθήκες με πολλά παράθυρα για τον κατάλληλο φωτισμό και για σταθερές συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας, προέκυπταν πολλοί ασθενικοί εργάτες.

Μια σοβαρή αρρώστια που είχε καταβάλλει τους καπνεργάτες ήταν η φυματίωση. Λόγω των κακών συνθηκών εργασίας και των τροφών που έκαναν πάθαιναν υποσιτισμό και ο υποσιτισμός βοηθούσε πολλοί για να εμφανιστεί η φυματίωση. Επειδή η αρρώστια αυτή είναι μεταδοτική έπρεπε ο ασθενής να μείνει σε απομόνωση και αφού τα σπίτια ήταν μικρά δεν υπήρχε περιθώριο για να έχει μόνος του ένα δωμάτιο γι' αυτό τον λόγο έμενε σε ένα μέρος εκτός σπιτιού.

Δεν υπήρχε ιατρική περίθαλψη τότε και αυτό είχε ως συνέπεια να πεθαίνουν μετά από λίγο διάστημα όσοι κόλλαγαν. Μετά τον θάνατο τους έκαιγαν όλα τα προσωπικά τους αντικείμενα ως ένδειξη προστασίας των υπολοίπων. Οι περισσότεροι άνθρωποι που διαγνωζόντουσαν με φυματίωση ήταν οι γυναίκες λόγω της φύσης τους.

Υπήρχαν όμως και άλλες σοβαρές συνθήκες που περνούσαν. Εκείνη την περίοδο δεν υπήρχαν ασφαλιστικές καλύψεις για τις έγκυες γυναίκες και αναγκάζονταν να δουλέψουν σε προχωρημένη κατάσταση, συνεπώς υπήρχαν πολλά τα αναπνευστικά ή λιποθυμικά επεισόδια που παρατηρούνταν.

Οι άντρες αντιμετώπιζαν πολλά μυοσκελετικά προβλήματα από τα βάρη που σήκωναν και την έντονη χρήση των άκρων τους. Μετά από καιρό οι συνθήκες εργασίας άλλαξαν και η καπνεργασία ήταν πολύ πιο ευχάριστη.

3.2. Το σωματείο και η απεργία των εργατών του 1926

Η εμπορία του καπνού στο Αγρίνιο άρχισε να αναπτύσσεται στα μέσα της δεκαετίας του 1900. Εκείνη την εποχή ξεκίνησαν και οι εργάτες να δουλεύουν στις καπναποθήκες κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες, χωρίς καμία νομική προστασία και με πολύ χαμηλούς μισθούς. Έτσι, κάτι έπρεπε να γίνει και το 1911 ιδρύθηκε το Σωματείο των Καπνεργατών και των Καπνεργατριών που λεγόταν «ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ» .

Τα Ιδρυτικά μέλη της ήταν περίπου 2000 με αυτά που είναι γνωστά και υπάρχουν ακόμα και σήμερα στο Εργατικό Κέντρο Αγρινίου ήταν:

- Σουκαρέλης Δημήτρης
- Κασούμης Στέργιος
- Παρθένης Αριστείδης
- Μυτιλιός Απόστολος
- Κλάκας Θεμιστοκλής
- Λιάκος Απόστολος
- Κουτσομήτσος Σωτήρης
- Τριανταφύλλου Δημήτρης
- Καρότος Θεόδωρος
- Βασιλείου Επαμεινώντας

- Καρναούτης Βασίλειος
- Ευαγγέλου ή Νιάκας Χρήστος

Από εκεί ξεκίνησε το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα στην Πόλη για τις επόμενες δεκαετίες με κύριο την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αγρινίου.

Το 1920 με αφορμή το σύστημα «τόγκα» ήρθε η πρώτη σύγκρουση των καπνεργατών με την εργοδοσία επειδή ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν γυναίκες στα καπνομάγαζα με τα μεροκάματα τους να είναι χαμηλότερα των αντρών και να δημιουργείται η ανεργία των καπνεργατών. Εκείνη την εποχή τα αντρικά μεροκάματα ήταν 37 δραχμές ενώ τα γυναικεία 37 δραχμές.

Το σοβαρό πρόβλημα στο Αγρίνιο όμως που δημιούργησε και το προλετάριο έγινε όταν 2.500 περίπου πρόσφυγες από την Μ. Ασία και τον Εύξεινο Πόντο ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Πόλη. Είναι ένας πάρα πολύ μεγάλος αριθμός που αντιπροσώπευε περίπου το 15% του πληθυσμού της Πόλης στην απογραφή του 1928.

Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την ανεργία των καπνεργατών διότι οι πρόσφυγες ήταν σε πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση και οι καπνέμποροι τους προτιμούσαν λόγω χαμηλότερων μισθών. Έτσι, το ΚΚΕ πάλεψε για την ταξική ενότητα της εργατικής τάξης.

Το 1926 οι καπνέμποροι βρέθηκαν να κερδίζουν τεράστια ποσά λόγω της κατακόρυφης άνοδος του συναλλάγματος και της αγγλικής λίρας που πραγματοποίησε άλμα από τις 350 στις 450 δραχμές.

Συνεπώς, οι καπνεργάτες άρχιζαν να απαιτούν ανάλογη αύξηση στα μεροκάματα τους. Στις 31 Ιουλίου του 1926 οι καπνέμποροι ανακοίνωσαν στο Σωματείο των Καπνεργατών ότι θα αυξήσουν τα μεροκάματα των ανδρών κατά 5 δραχμές δηλαδή θα πάνε στις 90 δραχμές και τα γυναικεία θα παραμείνουν τα ίδια 37 δραχμές.

Αυτή η απόφαση των καπνεμπόρων δεν άρεσε στους καπνεργάτες καθώς τους αδικεί. Έτσι απαίτησαν 120 δραχμές για τους άνδρες και αύξηση 15% για τις γυναίκες. Οι καπνέμποροι αρνήθηκαν κατηγορηματικά με αποτέλεσμα οι καπνεργάτες να κηρύξουν απεργία το Σάββατο 31 Ιουλίου 1926.

Καθώς οι μέρες περνούσαν, η στάση και των δυο πλευρών δεν άλλαζε και το Σωματείο βρισκόταν σε δίλημμα. Να συνεχίσει την απεργία χωρίς οι καπνεργάτες να αντέχουν οικονομικά να συντηρούν τις οικογένειες τους ή να αποφασίσουν μαχητική παρουσία με διαδηλώσεις και η σύγκρουση με την χωροφυλακή να είναι σίγουρη.

Αποφάσισαν τελικά το δεύτερο και το πρωί της Κυριακής 8 Αυγούστου οι απεργοί άρχισαν να συγκεντρώνονται στο χώρο της Αγίας Σωτήρας (το σημερινό Πάρκο) με μαύρες σημαίες γραμμένες με την φράση: «Δίκαια απαιτήσεις, ή 100 δράμια ψωμί ή ένα χρόνο απεργία».

Συγκεντρώθηκαν γύρω στους 8000 απεργούς. Οι αρχές είχαν τοποθετήσει ισχυρή δύναμη χωροφυλακής και δύναμης Ευζώνων από το Μεσολόγγι δίπλα από το σημερινό Εργατικό Κέντρο.

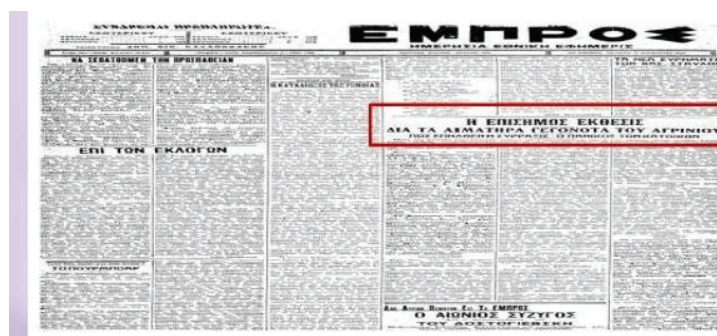
Μόλις η συγκέντρωση διαλύθηκε οι απεργοί σκορπίστηκαν άλλοι έφυγαν προς τον Άγιο Κωνσταντίνο στον προσφυγικό συνοικισμό και άλλοι προς την Πόλη. Οι απεργοί που κατευθύνθηκαν προς την Πόλη ήρθαν αντιμέτωποι με την χωροφυλακή. Οι αρχές άρχισαν να πυροβολούν στον αέρα και με αφορμή αυτό κάποιες εργάτριες ξεκίνησαν να πετάνε πέτρες στην Χωροφυλακή.

Τραυματίστηκαν σοβαρά πάνω από 30 καπνεργάτες. Μια σφαίρα βρίσκει το κεφάλι του νεαρού Θεμιστοκλή Καρανικόλα και μια άλλη σφαίρα τραυματίζει θανάσιμα την 29χρονη έγκυο Βασιλική Γεωργαντζέλη. Η κηδεία πραγματοποιήθηκε στον Άγιο Δημήτριο σε μορφή συλλαλητηρίου.

Η απεργία των καπνεργατών συνεχίστηκε και λύθηκε με επιτυχία μετά την ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου. Η απεργία κράτησε ένα μήνα και πέτυχαν αύξηση 10-13%.

Η εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» της 11ης Αυγούστου 1926 δημοσιεύει:

«Μετά την κήρυξιν της απεργίας, οι απεργοί συνεκεντρώντο καθ' ομάδας έξωθεν των καπνεργοστασίων και καπναποθηκών και ημποδίζουν την λειτουργίαν αυτών δι' απεργοσπαστών ή ελευθέρων εργατών τρομοκρατούντες αυτούς. Την νύκτα εκοιμώντο έξωθεν των εργοστασίων, τοποθετούντες σκοπούς με «νούμερα», δια να μην πλησιάσουν οι ιδιοκτήται. Εκ της στάσεως αυτής των απεργών προεκλήθησαν και πολλά επεισόδια....»

Εικόνα 18: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» 11 Αυγούστου 1926. Πηγή: www.agrinionews.gr

Εικόνα 19: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ». Πηγή: www.agrinionews.gr

3.3. Το καπνικό ζήτημα στην Ελλάδα και η απεργία των εργατών του 1936

Οι μεγάλες καπνουπόλεις όπως το Αγρίνιο, η Καβάλα, ο Βόλος, η Θεσσαλονίκη και η Εάνθη χτυπήθηκαν από το λεγόμενο «Καπνικό ζήτημα» του 1929.

Η εφαρμογή του περιορισμού της καπνοκαλλιέργειας, η φορολογία, η αύξηση της παραγωγής και η μείωση της ζήτησης προκάλεσαν την εξαθλίωση καπνοπαραγωγών και καπνεργατών. Το απύλητο πλεόνασμα έκανε τις μικροεπιχειρήσεις να χρεοκοπήσουν και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθούν οι άνεργοι καπνεργάτες.

Λόγω των αυξανόμενων απεργιών η Βενιζελική κυβέρνηση ψήφισε το νόμο «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» γνωστό ως «Ιδιώνυμο» (1929) το οποίο χαρακτηρίστηκε ως αντεργατικός από τα συνδικάτα της εποχής.

Η δεκαετία του 1930 σφραγίστηκε από πολλούς εργατικούς αγώνες και τις κοινωνικές αναταραχές να καταλαμβάνουν τα καπνεργατικά σωματεία.

Οι καπνεργάτες θεωρήθηκαν «επικίνδυνη τάξη» καθώς αντιδρούσαν στις προσπάθειες των εμπόρων να μειώσουν το κόστος επεξεργασίας με την εισαγωγή μηχανών στην παραγωγική διαδικασία και την επιβολή νέων εργασιακών σχέσεων μέσα στις καπναποθήκες. Πολλοί καπνεργάτες φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν με τις απεργίες να αποκτούν μαχητικό χαρακτήρα.

Στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1936 δημιουργήθηκε ένα απεργιακό κύμα με τους καπνεργάτες να αποτελούν το πιο οργανωμένο κίνημα της εποχής. Η επανάσταση των εργατών στη Θεσσαλονίκη επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις (Δράμα,

Ξάνθη, Καβάλα, Βόλο) αποτελώντας έναν από τους βασικότερους σταθμούς στο ελληνικό εργατικό κίνημα.

Οι αμοιβές των περισσότερων καπνεργατών είχαν πέσει πάρα πολύ από τις 135-150 δραχμές έφτασαν τις 75 δραχμές και πολύ αναγκάζονται να δουλεύουν δωρεάν μόνο για να βγάλουν τα ενσήματα τους.

Έτσι αποφασίστηκε απεργία για τις 29 Απριλίου του 1936 στη Θεσσαλονίκη με αίτημα 140-160 δραχμές. Οι καπνέμποροι αρνήθηκαν το αίτημα τους και η απεργία των καπνεργατών συνεχίστηκε.

Στις 9 Μαΐου λόγω της απεργίας σφραγίστηκε από αιματηρά γεγονότα. Στις 10:30 το πρωί ο οδηγός ταξί Τάσος Τούσης έπεσε νεκρός στη διασταύρωση των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας. Στους δρόμους της Πόλης έγινε η περιφορά του νεκρού Τάσου πάνω σε μία πόρτα από τους απεργούς και την μητέρα του να ακολουθεί.

Την επόμενη μέρα η εφημερίδα «ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» δημοσίευσε την μητέρα να θρηνεί τον αδικοχαμένο γιό της.

Εικόνα 20: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» 10 Μαΐου 1936. Πηγή: <https://iaitoloakarnania.gr/>

Η Κυβέρνηση του Ι. Μεταξά έστειλε στρατιωτικές δυνάμεις από τη Λάρισα για να καταστείλει την επανάσταση των εργατών. Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς επιβάλλει δικτατορία στη Χώρα.

Ο απολογισμός της απεργίας στις 9 Μαΐου 1936 είναι 12 νεκροί, 32 βαριά τραυματίες και 300 ελαφρύτερα.

Στην κηδεία των θυμάτων συγκεντρώθηκαν περίπου 150.000 άνθρωποι. Μετά ακολούθησαν πολλές απεργίας διαμαρτυρίας.

Το συνδικαλιστικό κίνημα ανεστάλη κυρίως από το Β. Παγκόσμιο πόλεμο.

Τη δεκαετία του '50 έγιναν απολύσεις λόγω της άρσης του καπνεργατικού επαγγέλματος με ασήμαντες αποζημιώσεις και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα χιλιάδες καπνεργάτες να μεταναστεύσουν.

4. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

4.1. Η συμβολή της καπνοβιομηχανίας στην οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου

Η καλλιέργεια του καπνού μαζί με τις ελιές, τη σταφίδα και κάποια σιτηρά αποτέλεσαν για περίπου οκτώ δεκαετίες μερικές από τις βασικότερες πηγές εσόδων τόσο για την Ελλάδα όσο και για τους Έλληνες πολίτες, οι οποίοι μέχρι και σήμερα απασχολούνται κυρίως στον πρωτογενή τομέα και σε κάποιες δουλειές που αφορούν τον τουρισμό. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα έγινε με αργούς ρυθμούς και τα τελευταία κυρίως χρόνια έχει αρχίσει να αναπτύσσεται σταδιακά (IOBE, 2020).

Παρόλα αυτά, διαχρονικά ο σημαντικότερος τομέας απασχόλησης που υποστήριζε τόσο την ελληνική οικονομία όσο και την κοινωνική εξέλιξη της χώρας ήταν ο αγροτικός (Μπανταλούκας, 1984). Πιο συγκεκριμένα, στον αγροτικό τομέα συγκαταλέγονται τόσο τα παραγόμενα γεωργικά αγαθά όσο και οι υπηρεσίες που σχετίζονται με αυτά. Ακόμα, ο αγροτικός τομέας περιλαμβάνει και δραστηριότητες, οι οποίες δεν είναι γεωργικές αλλά σχετίζονται άμεσα με τα γεωργικά προϊόντα, όπως είναι ο μετασχηματισμός τους καθώς και η παραγωγή γάλακτος, γιαουρτιού κ.α.

Όσον αφορά τον καπνό, η ιστορία της καλλιέργειας του στην Ελλάδα, όπως παρουσιάστηκε συνοπτικά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, φανερώνει ότι αποτέλεσε ένα φυτό άρρηκτα συνδεδεμένο με την ενδυνάμωση της ελληνικής οικονομίας από το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου κι έπειτα. Ακόμα, φαίνεται ότι συνέβαλε τα μέγιστα στην προσπάθεια του κράτους να αντιμετωπίσει τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές παθογένειες της εποχής και ειδικότερα του ζητήματος της

προσαρμογής των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας. Οι τελευταίοι το 1922 εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους και ήρθαν στην Ελλάδα με την ελπίδα να βρουν ασφάλεια και εργασία. Ακόμη, η ανάπτυξη των καπνοβιομηχανιών βοήθησε σημαντικά στην αποκατάσταση της οικονομίας της χώρας από τις καταστροφές που προκάλεσε η συμμετοχή της στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους (Δημαρά, & Σκούρας, 1997).

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εποχή αμέσως μετά την Μικρασιατική καταστροφή το 1922, η Ελλάδα ήταν μία μικρή χώρα η οποία αντιμετώπιζε σημαντικές οικονομικές δυσκολίες, ενώ πολλοί κάτοικοί της ζούσαν στο όριο της φτώχειας. Όμως, με τον διωγμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, οι οποίοι ξεπερνούσαν το ένα εκατομμύριο ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε απότομα. Οι πρόσφυγες αυτοί, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης ή θανάτου, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα και άρχισαν να αναζητούν εργασία. Πέρα από τους Έλληνες πρόσφυγες, ακόμη ένας σημαντικός αριθμός ατόμων από όμορες της Ελλάδος χώρες, εγκαταστάθηκαν σ' αυτήν όπως προέβλεπε μία συνθήκη ανταλλαγής πληθυσμών (Μπανταλούκας, 1984).

Έτσι, τις δεκαετίες του 20', του 30' και του 40' αυξήθηκε σημαντικά και το εργατικό δυναμικό της χώρας από 2,3 εκατομμύρια σε 3,4 εκατομμύρια περίπου, γεγονός που συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη της οικονομίας μας, αφού περισσότεροι εργάτες παρήγαγαν μεγαλύτερες ποσότητες προϊόντων σε λιγότερο χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, στον πρωτογενή τομέα απασχολούνταν το 1920 περίπου 900.000 άτομα, το 1928 έφτασαν σχεδόν 1,5 εκατομμύριο και κατά το 1938 περίπου 2 εκατομμύρια (Μπανταλούκας, 1984).

Έτσι, η παραγόμενη ποσότητα γεωργικών προϊόντων ήταν μεγάλης κλίμακας για την εποχή, αν αναλογιστεί κανείς την έλλειψη των τεχνολογικών και επιστημονικών μέσων που διαθέτουμε σήμερα. Άρα, παρόλο που οι απαρχαιωμένες τεχνικές καλλιέργειας καθιστούσαν επίπονη και χρονοβόρα την πρωτογενή παραγωγή για τους εργάτες, ο μεγάλος αριθμός τους συνέβαλε στην επίτευξη υψηλής ποσοτικά παραγωγής προϊόντων.

Όσον αφορά το δευτερογενή τομέα, στην Ελλάδα την περίοδο πριν το Β' παγκόσμιο πόλεμο ασχολούνταν κυρίως με την μεταποίηση αγαθών. Σε αυτόν τον κλάδο εργάζονταν το 1920 περίπου 380.000 άτομα, το 1928 430.000 και το 1938 περίπου 500.000 άτομα. Τέλος, όσον αφορά τον τρίτο πιο σημαντικό κλάδο της ελληνικής οικονομίας εκείνη την εποχή, αυτόν της παροχής υπηρεσιών το 1920

εργάζονταν σ' αυτόν κατά προσέγγιση 280.000 άτομα, το 1928 500.000 και το 1938 580.000 (Μπανταλούκας, 1984).

Στις μέρες μας ο αγροτικός τομέας συνεχίζει να έχει σημαντική θέση για την οικονομία της χώρας και να απασχολεί έναν μεγάλο αριθμό εργαζομένων, κυρίως στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Πλέον οι έξι βασικότεροι κλάδοι που στηρίζουν το ΑΕΠ της Ελλάδας είναι ο αγροτικός τομέας, η βιομηχανία, οι κατασκευές, οι μεταφορές, οι επικοινωνίες και ο τουρισμός (Καθημερινή, 2020: <https://www.kathimerini.gr/pages/dromoi-anaptyxis-ellada-kai-germania/561141973/oi-kladoi-poy-stirizoun-to-aep/>).

Η διαφορά με τις προηγούμενες δεκαετίες είναι ότι, σήμερα, υπάρχουν στη χώρα περισσότεροι επιχειρηματικοί και βιοτεχνικοί κλάδοι στους οποίους μπορεί να απασχοληθεί κάποιος κι έτσι ο πληθυσμός μοιράζεται σε μία πληθώρα εργασιών. Αυτό έχει αυτομάτως ως συνέπεια να μειώνεται ο αριθμός των γεωργών και των κτηνοτρόφων, οι οποίοι εγκαταλείπουν τις αγροτικές εργασίες για να απασχοληθούν σε άλλους τομείς, όπως ο τουρισμός, η παροχή υπηρεσιών κ.α. Ακόμη, η εξειδίκευση και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου στον ελληνικό πληθυσμό σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας απομακρύνουν ολοένα και περισσότερο τους νέους από τις αγροτικές και τις χειρωνακτικές εργασίες.

Παρόλα αυτά, με βάση πρόσφατα δεδομένα του 2017 φαίνεται ότι ο αγροτικός τομέας συνεχίζει να καταλαμβάνει σημαντική θέση για την ελληνική οικονομία, αφού αποφέρει περίπου πέντε δισεκατομμύρια ευρώ ετησίως στα ταμεία του κράτους, ενώ καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη συμμετοχή αγροτικού κλάδου σε ΑΕΠ σε σχέση με τους αντίστοιχους των άλλων Ευρωπαϊκών κρατών. Ακόμη, στον αγροτικό κλάδο σήμερα απασχολούνται περίπου 450.000 άτομα, δηλαδή το 10,6% του συνόλου των εργαζομένων της χώρας (Καθημερινή, 2020: <https://www.kathimerini.gr/pages/dromoi-anaptyxis-ellada-kai-germania/561141973/oi-kladoi-poy-stirizoun-to-aep/>).

Όπως, διαφαίνεται και από τα στοιχεία του 1930 ο αριθμός των εργαζομένων στον πρωτογενή τομέα έχει μειωθεί σημαντικά, αλλά η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη έχει επιτρέψει τη συνέχιση μαζικής παραγωγής αγροτικών προϊόντων με τη συμμετοχή πολύ μικρότερου ανθρώπινου δυναμικού στην παραγωγική διαδικασία.

Σχετικά με τις εξαγωγές αυτών των προϊόντων σε άλλες χώρες, τα έσοδα της Ελλάδας αυξήθηκαν τα τελευταία επτά χρόνια και άγγιξαν περίπου τα πέντε δισεκατομμύρια. Ο πρωτογενής τομέας αποτελεί, λοιπόν, μία σημαντική πηγή εσόδων για την Ελλάδα, αλλά αντιμετωπίζει και κάποιες βασικές ελλείψεις που

περιορίζουν την παραγωγή αγροτικών αγαθών σε μεγάλο βαθμό. Αναλυτικότερα, αυτές οι ελλείψεις αφορούν καταρχάς τη μείωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων της χώρας, αφού πολλές κρίθηκαν ακατάλληλες και άλλες αξιοποιήθηκαν για άλλους σκοπούς. Έτσι, στην Ελλάδα εκμεταλλευόμαστε κατά μέσο όρο 12 στρέμματα όταν σε άλλες χώρες της Μεσογείου, με παρόμοιο κλίμα, η αντίστοιχη εκμετάλλευση αγγίζει τα 30 στρέμματα. Κατά δεύτερον, παρόλο που η τεχνολογία έχει προοδεύσει σημαντικά, οι Έλληνες γεωργοί και κτηνοτρόφοι δε διαθέτουν ακόμη τα πιο εξελιγμένα τεχνολογικά μέσα, όπως σε άλλες αναπτυγμένες χώρες και παράλληλα αποστερούνται των απαραίτητων τεχνικών γνώσεων για να τα αξιοποιήσουν (Καθημερινή, 2020: <https://www.kathimerini.gr/pages/dromoi-anaptyxis-ellada-kai-germania/561141973/oi-kladoi-poy-stirizoyh-to-aep/>).

Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι ο αγροτικός κλάδος θα μπορούσε να κατέχει παρόμοια σημαίνουσα θέση με τις προηγούμενες δεκαετίες στη χώρα μας εάν δινόταν έμφαση στην επίλυση των παραπάνω ζητημάτων και υπήρχε μεγαλύτερη υποστήριξη του κλάδου από την κυβέρνηση και τις χώρες του εξωτερικού.

Οι ελλείψεις του κλάδου και η στροφή των νέων σε άλλα επαγγέλματα, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αντικατοπτρίζονται και στα συνολικά εισοδήματα που αποφέρει ο αγροτικός τομέας στα ταμεία της Ελλάδας, τα οποία έχουν μειωθεί την τελευταία δεκαετία. Αναλυτικότερα, τα κέρδη από την αγροτική επιχειρηματική δραστηριότητα από το 2000 έως το 2009 ήταν κατά μέσο όρο 5,5 δισεκατομμύρια ευρώ, ενώ από το 2010 μέχρι και το 2018 μειώθηκαν στα 4,9 δισεκατομμύρια ευρώ (IOBE, 2020). Οι διαφορές αυτές είναι αρκετά μεγάλες και επηρεάζουν το συνολικό ΑΕΠ της χώρας καθώς και την οικονομική πολιτική που χαράζουν οι κυβερνήσεις.

Η μείωση, λοιπόν, των κερδών από τον αγροτικό τομέα απομακρύνει την κυβέρνηση από την εφαρμογή στρατηγικών βελτίωσης της γεωργικής παραγωγής και τη στρέφει σε άλλους τομείς. Το παραπάνω φαίνεται και από την ελαχιστοποίηση των επενδύσεων της Ελλάδας στον πρωτογενή τομέα και τη μείωση των επιδοτήσεων που χορηγεί για την αγροτική παραγωγή. Αναλυτικότερα, το 2009 οι επιδοτήσεις άγγιζαν το 30% της αξίας της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα, ενώ δέκα χρόνια μετά ο αριθμός αυτός μειώθηκε σε 19%. Σήμερα, οι αγρότες στηρίζονται κυρίως στις επιδοτήσεις, που προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και λιγότερο στις εγχώριες (IOBE, 2020).

Στη συνέχεια, όσον αφορά τον μεγάλο αριθμό των εργαζομένων που εγκατέλειψαν τις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, φαίνεται ότι η πλειοψηφία μεταπήδησε

στον τομέα της βιομηχανίας, ο οποίος αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο με τα χρόνια. Σήμερα, σχεδόν το 9,5% των εργαζομένων της Ελλάδας απασχολείται στον δευτερογενή τομέα, ενώ αυξήθηκε κατά πολύ το ποσοστό των επενδύσεων που αφορούν τον κλάδο της βιομηχανίας. Από το 2008 που οι συγκεκριμένες επενδύσεις ανέρχονταν στο 8% των συνολικών της χώρας, το 2017 έφτασαν το 15% (Καθημερινή, 2020: <https://www.kathimerini.gr/pages/dromoi-anaptyxis-ellada-kai-germania/561141973/oi-kladoi-poy-stirizoun-to-aep/>).

Στο σημείο αυτό, αφού παρουσιάστηκαν κάποιες βασικές πληροφορίες σχετικά με τους βασικούς κλάδους απασχόλησης στην Ελλάδα εδώ και κάποιες δεκαετίες και έγινε η σύνδεσή τους με την ελληνική οικονομία, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στην καλλιέργεια του καπνού και στη σημασία, που το συγκεκριμένο προϊόν είχε για την αγροτική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και ειδικότερα της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου.

Αρχικά, κατά τις δεκαετίες 1920-1930 και 1930-1940 η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα απασχολούσε έναν αναλογικά με τα δημογραφικά δεδομένα της εποχής τεράστιο αριθμό εργαζομένων. Ο αριθμός αυτός κυμαινόταν στους 750.000 εργαζομένους, οι οποίοι άνηκαν σε 150.000 αγροτικές ελληνικές οικογένειες (Μπανταλούκας, 1984). Από τα νούμερα αυτά, συμπεραίνεται ότι πολλές οικογένειες απασχολούνταν σχεδόν σύσσωμες στην παραγωγή του καπνού. Στους παραπάνω αριθμούς δε συγκαταλέγονται, εργάτες οι οποίοι δούλευαν στα εργοστάσια επεξεργασίας των φύλλων καπνού, οι οποίοι ήταν περίπου 75.000 άτομα.

Όσον αφορά την παραγωγή του καπνού αυτή είχε συνεχώς αυξητική πορεία. Έτσι ενώ το 1923 η ποσότητα του παραγόμενου καπνού ήταν περίπου 23.353 τόνοι πανελλαδικά, μέχρι το 1939 είχε φτάσει τους 91.100 τόνους, νούμερα πολύ μεγάλα για την εποχή (Μπανταλούκας, 1984).

Το πιο σημαντικό στοιχείο, βέβαια, που αφορά την καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα είναι η μεγάλη απήχηση που είχε σε χώρες τους εξωτερικού. Η ποιότητα του ελληνικού καπνού θεωρούνταν μία από τις καλύτερες που κυκλοφορούσαν τότε στην παγκόσμια αγορά και πολλές χώρες τον προτιμούσαν σε σχέση με άλλους. Έτσι, οι εξαγωγές της Ελλάδας σε καπνό αυξάνονταν ραγδαία και γέμιζαν τα ταμεία της χώρας με μεγάλα χρηματικά ποσά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα έντεκα δωδέκατα της ετήσιας παραγωγής φύλλων καπνού, προωθούνταν σε χώρες του εξωτερικού, ενώ μόνο το ένα δωδέκατο αξιοποιούνταν για εσωτερική κατανάλωση (Μπανταλούκας, 1984).

Έπειτα κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα άρχισε να αναπτύσσεται ραγδαία, εξαιτίας και της μεγάλης οικονομικής υποστήριξης μας από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.), που αποτέλεσε τον πρόδρομο της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, η υποστήριξη αυτή σε συνδυασμό με τη μεγάλη ζήτηση για καπνό από τις χώρες του εξωτερικού, οδήγησαν αρκετούς μικρούς καλλιεργητές και παραγωγούς στην καπνοβιομηχανία και στην περαιτέρω επέκτασή τους, αφού πλέον κάποιοι διέθεταν μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης (Hadjimichalis, 1986).

Την ανοδική πορεία των δύο αυτών δεκαετιών ακολούθησε μία αντίστροφη από το 1980 κι έπειτα τόσο όσον αφορά την αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα γενικότερα όσο και την καλλιέργεια του καπνού ειδικότερα. Οι λόγοι που οδήγησαν στην πτώση αυτή ήταν αρχικά, η εμπλοκή ξένων χωρών και κυρίως της Γερμανίας στην αγορά καπνού από την Ελλάδα και στον έλεγχο της οικονομικής ζωής της χώρας μας μέσα από κάποιες εμπορικές συμφωνίες. Έτσι, οι μεγάλες ποσότητες καπνού που αγόραζε η Γερμανία από την Ελλάδα μπορούσαν να επηρεάσουν την προσφορά και τη ζήτηση από άλλες χώρες του εξωτερικού και επομένως τη διαβάθμιση των κερδών μας (Διάκος, 1993).

Επιπρόσθετα, οι τεράστιες εξαγωγές των ελληνικών καπνών και η σύνδεσή τους με ξένες χώρες είχαν ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει μεγάλος έλεγχος των Ελλήνων καπνεμπόρων επί της αγοράς και να οδηγούνται σε σημαντικές ζημιές ανάλογα με την κατάσταση των ξένων οικονομιών. Παλαιότερα, το μεγαλύτερο μέρος των ανατολίτικων καπνών βρίσκονταν στα χέρια των Ελλήνων και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχει καλύτερος έλεγχος της εγχώριας οικονομίας (Διάκος, 1993).

Ένας ακόμη λόγος που οδήγησε στην καθοδική πορεία της καλλιέργειας του καπνού στην Ελλάδα ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ κάποιων καπνεμπόρων και η διάθεσή τους να καταλάβουν ολοένα και μεγαλύτερο μέρος της αγοράς καπνού, επιχειρώντας να αντισταθμίσουν την οικονομική ζημία που είχαν από τους περιορισμούς που είχε επιβάλλει το κράτος και τη μεγάλη φορολογία, αφαιμάσσοντας τους καπνοπαραγωγούς και προσπαθώντας να αγοράσουν την πρώτη ύλη σε ολοένα και χαμηλότερη τιμή (Διάκος, 1993).

Όσον αφορά το κράτος, προχώρησε σε μία στοχευόμενη μείωση του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν σε αγροτικές δουλειές από την κυβέρνηση, ώστε να γίνει μία αναδιάρθρωση και να ενισχυθούν και οι άλλοι δύο τομείς στη χώρα, δηλαδή ο δευτερογενής και ο τριτογενής. Αναλυτικότερα, η συγκεκριμένη πολιτική είχε ως

αποτέλεσμα να μειωθεί ο πληθυσμός της χώρας μας που κατοικούσε σε αγροτικές περιοχές κατά 20% από το 1981 έως το 2011 και τα άτομα που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα να μειωθούν από το 31% στο 12,5% του συνόλου των εργαζομένων της Ελλάδας (Bilias, 2015).

Κατά συνέπεια, εξαιτίας όλων των παραπάνω παραγόντων οι εργαζόμενοι που απασχολούνταν στην καπνοβιομηχανία άρχισαν να ελαττώνονται σημαντικά, ενώ κάποιοι από αυτούς που αποφάσισαν να παραμείνουν στον πρωτογενή τομέα αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τον καπνό και να ασχοληθούν με την καλλιέργεια άλλων φυτών. Η επιλογή αυτή ενισχύθηκε και από τις παρεμβάσεις της κυβέρνησης με διάφορες μορφές στον χώρο της καλλιέργειας του καπνού και στο νέο νομικό πλαίσιο που άρχισε να επιβάλλεται, το οποίο προέβλεπε πιο αυστηρή φορολογία και κρατικό έλεγχο της αγοράς σε σχέση με τα αγροτικά προϊόντα γενικότερα (Bilias, 2015).

Όλα τα παραπάνω αφορούν τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στον κλάδο της καπνοκαλλιέργειας από το 1920 μέχρι και σήμερα και επηρέασαν την οικονομική αλλά και κοινωνική πραγματικότητα σε ολόκληρη την Ελλάδα. Όπως είναι λογικό η καλλιέργεια του καπνού και η ανάπτυξη που προήλθε χάρις σ' αυτήν είχαν μεγαλύτερη επίδραση στις αγροτικές κοινωνίες και σε εκείνες των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών απασχολούνταν στους κλάδους της καπνοκαλλιέργειας και της καπνοβιομηχανίας. Μία τέτοια κοινωνία αποτελούσε και αυτή της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου, γύρω από την οποία επικεντρώνεται και η παρούσα μελέτη.

Στο Αγρίνιο, όπως αναφέρθηκε, κατά την ιστορική αναδρομή του πρώτου κεφαλαίου σχεδόν όλες οι οικογένειες είχαν κατά τον 19^ο και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα άτομα, τα οποία απασχολούνταν στην καλλιέργεια καπνού. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μία σύντομη ανάλυση σχετικά με τη σημασία που είχε η καλλιέργεια του καπνού και η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας για την οικονομική ενίσχυση και την κοινωνική ευημερία των πολιτών του Αγρινίου και του νομού Αιτωλοακαρνανίας.

Καταρχάς, το Αγρίνιο κατά το 19^ο αιώνα ονομαζόταν Βραχώρι και ήταν μία μικρή και υποανάπτυκτη αγροτική περιοχή στην Ελλάδα. Με την πάροδο του χρόνου το Βραχώρι άρχισε να αναπτύσσεται συνεχώς και εξελίχθηκε σε μία πόλη με νέα κοινωνική δομή και κουλτούρα. Οι αλλαγές στην κοινωνική δομή και κουλτούρα της περιοχής υπήρξαν αποτέλεσμα των πιέσεων για ενσωμάτωση της πόλης σε μία κοινή

ελληνική κοινωνία και οικονομία, αφού η Ελλάδα εκείνη την εποχή επεκτεινόταν μετά τον πόλεμο και επιχειρούσε να διαμορφώσει τα σύνορά της αλλά και να ενισχύσει στους πολίτες της ένα ενιαίο αίσθημα εθνικής συνείδησης και ταυτότητας (Trjantafyllides, 2002).

Η προσπάθεια για τόνωση της εθνικής συνείδησης ήταν υψίστης σημασίας για την πορεία της χώρας, καθώς οι διαφορετικοί πληθυσμοί έπρεπε να ενωθούν και να αποτελέσουν τον ελληνικό λαό. Στη χώρα τότε, υπήρχαν πρόσφυγες από την Ήπειρο, οι κάτοικοι των χωριών στην παραμεθόριο και οι υπόλοιποι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας που απαρτίζονταν από επαναπατρισμένους Έλληνες και οικογένειες πολεμιστών που συμμετείχαν στην ελληνική επανάσταση του 1821.

Έτσι, στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου εγκαταστάθηκαν αρκετοί από αυτούς τους κατοίκους, διότι η πόλη είχε ανάγκη για αύξηση του πληθυσμού της και εκείνοι έψαχναν εργασία και κατάλληλο μέρος για να εγκατασταθούν μόνιμα. Οι μεγάλες διαθέσιμες εκτάσεις της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου σε συνδυασμό με το ευνοϊκό κλίμα για καλλιέργεια επέτρεπαν την αγροτική παραγωγή κι έτσι, οι άνθρωποι άρχισαν να καλλιεργούν, κατά κύριο λόγο καπνό, ενώ ασχολήθηκαν και με την ελαιοπαραγωγή (Bada, & Aggeli, 2007).

Σχετικά με την καλλιέργεια του καπνού υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες ότι αυτός ευδοκίμοιζε και καλλιεργούνταν στην περιοχή του Αγρινίου ήδη από τον 17^ο αιώνα. Έτσι, κατά το 1870 άρχισε να πραγματοποιείται μία αλλαγή στο Αγρίνιο και οι μικρές οικογενειακές αγροτικές επιχειρήσεις έδωσαν τη θέση τους σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις, που ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με την πώληση του καπνού.

Κατά συνέπεια, η απασχόληση στον τομέα της καπνοκαλλιέργειας προσέλκυσε έναν μεγάλο αριθμό ατόμων στο Αγρίνιο, το οποίο μέχρι τότε απαριθμούσε μόλις 7.000 κατοίκους. Έτσι, η πόλη γνώρισε μία μεγάλη και απότομη οικονομική και κοινωνική άνθιση.

Επιπρόσθετα, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ολόκληρος ο νομός Αιτωλοακαρνανίας με βασικά κέντρα το Αγρίνιο και το Μεσολόγγι, αποτέλεσαν μεγάλα εμπορικά κέντρα της χώρας μας καθώς σημαντικό μέρος της παραγωγής έφευγε από την πόλη του Αγρινίου και μέσω του λιμανιού στο Μεσολόγγι προωθούνταν στην υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό (Bada, & Aggeli, 2007).

Έτσι, η καλλιέργεια, η επεξεργασία και η πώληση του καπνού εκείνον τον αιώνα απέκτησαν σημαίνουσα σημασία για την τόνωση της οικονομίας του νομού, κυρίως διότι η ποσότητα της παραγωγής ήταν πολύ μεγάλη σε σχέση με τις παραγόμενες

ποσότητες σε άλλες περιοχές και η ποιότητά του θεωρούνταν μία από τις καλύτερες στην παγκόσμια αγορά (Πατρώνης, 2003).

Στο πλαίσιο, λοιπόν, εξέλιξης των μικρών επιχειρήσεων σε μεγαλύτερες στο Αγρίνιο φαίνεται ότι άρχισε να δημιουργείται ο προάγγελος των μεγάλων καπνοβιομηχανιών που ιδρύθηκαν στην περιοχή. Έτσι, οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες αξιοποίησαν τις προηγούμενες δυνατότητες της περιοχής, τις γνώσεις και τις δεξιότητες των ντόπιων και τις εξαιρετικές πρώτες ύλες, ώστε να εξελιχτούν σε ισχυρές βιομηχανίες καπνού όπως αυτές των Παπαστράτου, Παπαπέτρου, Ηλιού κ.α.

Άρα, λοιπόν η μεγάλη ανάπτυξη της περιοχής και η οικονομική ανέλιξη των πολιτών της διαφαίνεται και από τον μεγάλο αριθμό επιτυχημένων καπνοβιομηχανιών, που δημιουργήθηκαν τα επόμενα χρόνια στο Αγρίνιο. Ένα ακόμη, ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι στο Αγρίνιο ιδρύθηκε και λειτουργούσε υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας ήδη από το 1873 (Ντόκα, 2013).

Το παραπάνω στοιχείο έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της απότομης οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής, αφού ο εμπορικός κόσμος της πόλης είχε πια τη δυνατότητα να συνάψει δανειακές συμφωνίες με την Τράπεζα, με σκοπό να επεκτείνει τις καλλιέργειες καπνού, προϊόν που είχε μεγάλη ζήτηση στην παγκόσμια αγορά.

Παρόλα αυτά, ο κλάδος της καπνοβιομηχανίας αντιμετώπισε πολλά σκαμπανεβάσματα σε ολόκληρη τη χώρα, αλλά και στο Αγρίνιο εξαιτίας των δύο παγκοσμίων πολέμων που συμμετείχε η χώρα. Οι πόλεμοι αυτοί, είχαν ως αποτέλεσμα να επικρατεί και πάλι στην περιοχή ανέχεια και ανασφάλεια, αλλά μέχρι το 1970 η οικονομία της πόλης φάνηκε να ανακάμπτει (Bada, 2006).

Έτσι, κατά τις δεκαετίες 1950-1990 στην περιοχή του Αγρινίου συνέχιζαν να υπάρχουν και να λειτουργούν τα εργοστάσια και οι αποθήκες μεγάλων καπνεμπόρων, όπως του Παπαστράτου, οι οποίοι όμως αποφάσισαν να μεταφέρουν την εμπορική τους δραστηριότητα και να επεκταθούν και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Οι μεγαλύτερες επενδύσεις έγιναν στην πρωτεύουσα της χώρας, την Αθήνα, όπου βρίσκονταν το κέντρο όλων των εμπορικών δραστηριοτήτων, των εξαγωγών αλλά και της παροχής υπηρεσιών. Οι «μικροί» βιομήχανοι καπνού του Αγρινίου, γνώριζαν πως ήταν η στιγμή να κάνουν το επόμενο βήμα και να επεκταθούν για να έχουν μεγαλύτερα κέρδη.

Ωστόσο, κατανοούσαν ότι η καρδιά των επιχειρήσεων τους ήταν στο νομό Αιτωλοακαρνανίας, αφού εκεί υπήρχαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους για την

παραγωγή της πρώτης ύλης των τσιγάρων, των πούρων και άλλων προϊόντων καπνού που εμπορεύονταν. Έτσι, διατήρησαν εργοστάσια και κυρίως πολλές καπναποθήκες στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου, αφού η επεξεργασία του καπνού απαιτούσε ειδικές εγκαταστάσεις και οι τεράστιες παραγόμενες ποσότητες έπρεπε να φυλαχτούν σε αποθήκες μέχρι να προωθηθούν στις άλλες πόλεις (Bada, 2006).

Όλα τα παραπάνω δεδομένα, συνέβαλαν στη διατήρηση της οικονομίας του Αγρινίου σε καλά επίπεδα και η πόλη συνέχιζε να γνωρίζει σημαντική ανάπτυξη. Την εποχή αυτή, ειδικά αμέσως μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο αρκετοί Έλληνες αποφάσισαν να μεταφερθούν στο νομό Αιτωλοακαρνανίας για να εργαστούν στις καπνοκαλλιέργειες και φάνηκε να αξιοποιούν τις προηγούμενες γνώσεις των ντόπιων και παλαιότερων αγροτών του νομού για να καταφέρνουν να συνεχίσουν την παράδοση του τόπου στην καπνοκαλλιέργεια.

Έτσι, ο καπνός συνέχιζε να δίνει εργασία και εισοδήματα σε πολλές ελληνικές οικογένειες και το Αγρίνιο να αυξάνεται διαρκώς σε πληθυσμό. Παρόλα αυτά, αλλαγές στις πολιτικές αποφάσεις των κυβερνήσεων, οι οποίες ήταν φανερά επηρεασμένες και από τις απαιτήσεις της ξένης αγοράς αλλά και από τον εθνικό προσανατολισμό στον τομέα της οικονομίας, άρχισαν να οδηγούν από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και τη σημερινή εποχή σε μία υποβάθμιση της καλλιέργειας του καπνού.

Οι αλλαγές αυτές, που επηρέασαν ολόκληρο το φάσμα της αγροτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα αναλύθηκαν στην αρχή του κεφαλαίου. Ακόμη, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η υποβάθμιση του αγροτικού κλάδου στη χώρα μας, οφείλεται και σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αφού το διαρκώς αναβαθμισμένο μορφωτικό επίπεδο των νέων σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας τους στρέφουν σε άλλους τομείς επαγγελματικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Οι προαναφερόμενες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές επηρέασαν σημαντικά τον κλάδο της καπνοβιομηχανίας τόσο σε ολόκληρη τη χώρα, όσο και στην περιοχή του Αγρινίου, η οποία στηριζόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια του καπνού εδώ και δεκαετίες (Δημαρά, & Σκούρας, 1997).

Έτσι, το ελάχιστο κέρδος που επέφερε πλέον η πώληση του καπνού, εξαιτίας της υψηλής φορολογίας στα τσιγάρα και των αντικαπνιστικών νόμων, καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη οι αγρότες του Αγρινίου να στραφούν σε νέες καλλιέργειες. Παρόλα αυτά, δεν κατάφεραν να βρουν άλλη τόσο κερδοφόρα καλλιέργεια, όπως

υπήρξε ο καπνός και αναγκάστηκαν να στηριχτούν σε επιδοτήσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Δημαρά, & Σκούρας, 1997).

Έτσι, τα τελευταία χρόνια πολλοί νέοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τα τριγύρω χωριά και εγκαταστάθηκαν στην πόλη του Αγρινίου για να εργαστούν στον τομέα της παροχής υπηρεσιών. Είναι γεγονός, πως πέρα από τις αγροτικές δραστηριότητες και τις υπηρεσίες, ο νομός Αιτωλοακαρνανίας δεν έχει αναπτύξει τον τουρισμό και το πλήγμα που έχει υποστεί στην οικονομία του από την εγκατάλειψη των καλλιεργειών καπνού είναι δύσκολο να μετριαστεί.

Ο καπνός από την παραπάνω ανάλυση φαίνεται ότι υπήρξε ο οικονομικός πυλώνας της κοινωνίας του Αγρινίου και της Αιτωλοακαρνανίας γενικότερα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί και ένα κοινωνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζονταν από τη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων της περιοχής.

Συνεπώς, οι καπνοκαλλιέργειες όχι μόνο προσέφεραν εισοδήματα στους πολίτες της περιοχής, αλλά συνέβαλαν στην κοινωνική συνοχή μέσα από τις κοινές δραστηριότητες, τον κοινό τρόπο ζωής και την κοινή καθημερινότητα των πολιτών.

Στην επόμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου θα γίνει μία σύντομη σύνδεση των αποτελεσμάτων που είχε η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη στην κοινωνική ζωή των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου.

4.2. Η συμβολή της καπνοβιομηχανίας στην κοινωνική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου

Είναι γεγονός ότι διαχρονικά, οι κοινωνίες που γνώριζαν μεγάλη οικονομική άνθιση ευημερούσαν και στον πολιτισμικό και κοινωνικό τομέα. Αυτό είναι λογικό αν αναλογιστεί κανείς ότι πρωταρχικό μέλημα του ατόμου είναι η κάλυψη των βιοτικών του αναγκών και στη συνέχεια προχωράει στην ικανοποίηση και των υπολοίπων.

Έτσι, οι οικογένειες των μεταναστών, των προσφύγων αλλά και Ελλήνων από άλλες περιοχές που εγκαταστάθηκαν στην πόλη του Αγρινίου κατά το 19^ο και κατά τον 20^ο αιώνα βρήκαν γόνιμο έδαφος για κοινωνική ανάπτυξη, αφού είχαν καταφέρει να βρουν εργασία στις καπνοκαλλιέργειες και στα πρώτα μικρά μαγαζάκια της πόλης που πουλούσαν καπνό και τσιγάρα.

Αρχικά, η ευημερία της πόλης φάνηκε από την πληθυσμιακή της διόγκωση η οποία με τη σειρά της οδήγησε και σε μία χωροταξική μεγέθυνση. Έτσι οι οικισμοί της πόλης μεγάλωσαν και δημιουργήθηκαν πολλοί νέοι, κυρίως στα δυτικά σημεία

της πόλης του Αργινίου. Ένας από αυτούς του οικισμούς ήταν αυτός με την ονομασία «Φουσκάρη» (Ντόκα, 2013).

Η πληθυσμιακή αύξηση του Αργινίου και της ευρύτερης περιοχής εκείνη την εποχή είχε μεγάλη σημασία και για την επικοινωνία των πολιτών. Αναλυτικότερα, οι κάτοικοι που ήρθαν από άλλες περιοχές ως μετανάστες ή πρόσφυγες μετέφεραν όλα εκείνα τα στοιχεία που συνιστούσαν την κουλτούρα τους, όπως γλώσσα, ένδυση, συνήθειες κ.α. και μέσα από τη διαπολιτισμική αυτή επαφή οι κάτοικοι του Αργινίου μετασχημάτισαν τις συμπεριφορές τους. Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι της Μικράς Ασίας που εκδιώχθηκαν, κυρίως, από τη Σμύρνη ήταν άνθρωποι με οικονομική επιφάνεια στο παρελθόν και υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Άρα, προσέφεραν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους στους υπολοίπους Έλληνες.

Συμπληρωματικά, ένα κομβικό στοιχείο που έβγαλε τους κατοίκους του Αργινίου από την εσωστρέφεια και τους επέτρεψε να αναπτυχθούν τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά ήταν τα σημαντικά τεχνικά έργα που έκανε ο τότε πρωθυπουργός της χώρας Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος είχε και καταγωγή από το Μεσολόγγι.

Ο Τρικούπης άλλαξε την εικόνα της χώρας, αφού κατασκεύασε νέο εξελιγμένο οδικό δίκτυο στη χώρα, ενώ προχώρησε και στη δημιουργία ενός σιδηροδρομικού δικτύου. Τα τεχνικά έργα δεν περιορίστηκαν μόνο στη χερσαία Ελλάδα, αλλά ο Τρικούπης φρόντισε να ενισχύσει και τα λιμάνια της χώρας. Έτσι, οι παραγωγοί μπορούσαν πλέον να μεταφέρουν τα προϊόντα τους στις άλλες πόλεις της Αιτωλοακαρνανίας, που διέθεταν λιμάνια. Αυτές ήταν η Αμφιλοχία, το Μεσολόγγι και το Κρουονέρι. Από τα λιμάνια αυτά ο καπνός μεταφερόταν στις άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας, αλλά και στο εξωτερικό (Bada, & Aggeli, 2007; Ντόκα, 2013).

Η εποχή της εμπορικής και κοινωνικής απομόνωσης στο Αργίνιο, είχε δώσει πλέον τη θέση της σε μία νέα εποχή εξωστρέφειας κατά την οποία οι κάτοικοι της πόλης επικοινωνούσαν και με ξένους εμπόρους, ανταλλάσσοντας ιδέες και αναπτύσσοντας μία σχέση με τον τρόπο λειτουργίας των αγορών του εξωτερικού. Είναι, πιθανόν αυτό να συνέβαλε στη βελτίωση της παραγωγής και στη μετέπειτα απόφαση πολλών κατοίκων του Αργινίου να δημιουργήσουν δικές τους βιομηχανίες.

Όσον αφορά την πόλη του Αργινίου εκείνη την εποχή, φαίνεται από μαρτυρίες ότι είχε αναπτυχθεί σε μέγεθος αλλά και ομορφιά. Διέθετε αρκετές μεγάλες πλατείες και εκκλησίες, ένα μεγάλο κτίριο όπου στεγάζονταν το Δημαρχείο της πόλης, πολλές μονοκατοικίες με κατάφυτες αυλές καθώς και πάρκα με όμορφους κήπους. Η πόλη

είχε, λοιπόν την εικόνα μίας ραγδαία αναπτυσσόμενης κοινότητας και η πλειοψηφία των κατοίκων ζούσαν αρμονικά και σε καθεστώς οικονομικής ευημερίας (Bada, & Aggeli, 2007).

Ένα σημαντικό στοιχείο, που επίσης φανερώνει τη μεγάλη επιρροή της παραγωγής του καπνού στην τοπική κοινωνία, ήταν ότι η άρχουσα τάξη και τα άτομα εκείνα που κατείχαν θέσεις εξουσίας και έπαιρναν σημαντικό κομμάτι των αποφάσεων, ήταν οι βιομήχανοι του καπνού. Αυτό συνέχιζε να ισχύει και τις επόμενες δεκαετίες, όπου υπήρχε όμως και μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση στην καπνοβιομηχανία (Δημαρά, & Σκούρας, 1997).

Αρκετοί βιομήχανοι από το Αγρίνιο προχώρησαν και σε σημαντικές δωρεές και βελτιώσεις της όψης της πόλεως, αφού το 1966 οι αδελφοί Παπαστράτου συνέβαλαν στη διαμόρφωση του Δημοτικού πάρκου, του Αρχαιολογικού μουσείου καθώς και της Δημοτική βιβλιοθήκης. Στις μέρες μας οι καπναποθήκες της πόλης, οι περισσότερες από τις οποίες παραμένουν εγκαταλελειμμένες μαρτυρούν τη μεγάλη επιρροή της καπνοβιομηχανίας στην πόλη τα παλαιότερα χρόνια (Ντόκα, 2013).

Όσον αφορά τους εργάτες των καπνοκαλλιεργειών, τη ψυχή των καπνοβιομηχανιών, χωρίς τους οποίους οι τελευταίες δε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν, αυτοί ήταν ίσως οι πρώτοι στην Ελλάδα που ανέπτυξαν συνδικαλιστική δράση και διεκδίκησαν με σθένος τα δικαιώματά τους.

Αναλυτικότερα, οι συνθήκες εργασίας στα χωράφια εκείνη την εποχή ήταν ιδιαίτερα σκληρές, σχεδόν απάνθρωπες και οι εργάτες δεν αμείβονταν αναλόγως για την εργασία τους. Οι απαιτήσεις της αγοράς για ολοένα και μεγαλύτερη ποσότητα καπνού ανάγκαζαν τους εργάτες να εργάζονται πολλές ώρες την ημέρα, ενώ οι μισθοί στην περιοχή του Αγρινίου ήταν ιδιαίτερα χαμηλοί (Hadjimichalis, & Vaiou, 1987).

Έτσι, οι εργάτες μην αντέχοντας αυτές τις συνθήκες οργανώθηκαν και συλλογικά προσπάθησαν να διεκδικήσουν καλύτερες εργασιακές συνθήκες και απολαβές. Το 1925 πέτυχαν μία σημαντική νίκη, που ομοιά της δεν είχε επιτευχθεί μέχρι τότε στη χώρα. Κατάφεραν να οδηγήσουν την κυβέρνηση στη δημιουργία ενός νέου νομοθετικού πλαισίου σχετικού με τον τρόπο επεξεργασίας του καπνού, που θα έπρεπε να λαμβάνει χώρα εκεί που καλλιεργούνταν και με την ασφάλιση των εργατών. Με την παραπάνω νομοθεσία δημιουργήθηκε και ένα οργανισμός ασφάλισης που ήταν σαν το σημερινό Ι.Κ.Α. (Βυζίκας, 1994).

Οι απεργίες των εργατών οδήγησαν ακόμη στη δημιουργία συνδικάτων και σωματείων εργαζομένων, τα οποία άνοιξαν το δρόμο και για τα σημερινά της χώρας.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν σπουδαία επιτεύγματα για τους κατοίκους του Αγρινίου, οι οποίοι πλέον μπορούσαν να εργάζονται και να απολαμβάνουν αξιοπρεπείς απολαβές για την εργασία τους, γεγονός που συνέβαλε στην τόνωση της αυτοεκτίμησής τους και στην δημιουργία μίας νέας κοινωνικής δομής, προσανατολισμένης περισσότερο στις ανάγκες των μελών της.

Επιπρόσθετα, μία σημαντική μεταβλητή που αφορά την κοινωνική ανάπτυξη και διαχρονικά έχει απασχολήσει πολλούς κοινωνιολόγους, είναι η θέση που καταλαμβάνει το γυναικείο φύλο στην κοινωνία και οι ρόλοι που έχει σ' αυτήν. Στο Αγρίνιο του 20^{ου} αιώνα οι γυναίκες ήταν συνηθισμένες για την εποχή τους, με την έννοια ότι πολύ λίγες από αυτές ήταν μορφωμένες ή είχαν κάποια σημαίνουσα θέση στην κοινωνική δομή. Παρόλα αυτά, το στοιχείο που τις διαχώριζε με πολλές άλλες από διαφορετικές περιοχές της χώρας ήταν ότι δεν έμεναν κλεισμένες στο σπίτι να ασχολούνται μόνο με την ανατροφή των τέκνων τους και τις οικιακές εργασίες, αλλά εργάζονταν κι αυτές στις καλλιέργειες του καπνού, όπως και τα περισσότερα ικανά μέλη των οικογενειών τους (Bada, & Aggeli, 2007).

Έτσι, οι ίδιες θεωρούσαν ότι είχαν μία σημαντική θέση στην κοινωνία τους κι ένιωθαν ικανοποιημένες από την καθημερινότητά τους. Πράγματι, οι γυναίκες του Αγρινίου και των γύρω περιοχών με την εργασία τους όχι μόνο αποκτούσαν αυτοπεποίθηση, καλύτερη ψυχολογία και υψηλότερη αυτοεκτίμηση, αλλά συνέσφεραν και οικονομικά στο νοικοκυριό τους, κάτι που σπάνιζε για τη εποχή τους. Ο ρόλος του εργαζομένου που έφερνε τα χρήματα στο σπίτι ήταν κατεξοχήν αντρικός για πάρα πολλά χρόνια τόσο στη χώρα μας όσο και στο εξωτερικό (Trjantafyllides, 2002).

Ολοκληρώνοντας το παρόν κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καλλιέργεια του καπνού και οι βιομηχανίες που αναπτύχθηκαν μετέπειτα, αποτέλεσαν βασικό πυλώνα της οικονομίας του Αγρινίου και των γύρων χωριών και διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική ζωή των κατοίκων του, ενώ επηρέασαν την οικονομία και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας.

5. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

5.1. Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη μπορούμε να πούμε ότι ο καπνός ως πρώτη ύλη αποτέλεσε για πάρα πολλές δεκαετίες βασικό πυλώνα της ελληνικής, αλλά και της παγκόσμιας οικονομίας. Οι λόγοι για τους οποίους έγινε αυτό είναι, κυρίως, η ανερχόμενη συνήθεια του καπνίσματος που αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, η χρήση του στους δύο Παγκοσμίους πολέμους για να εμπυχώσει τους στρατιώτες και η πεποίθηση που υπήρχε παλιότερα ότι ο καπνός κάνει καλό στην υγεία.

Έτσι, πολλές χώρες αποφάσισαν να στηριχτούν στην καλλιέργεια καπνού, με την Ελλάδα να αντιλαμβάνεται ως μία κατ' εξοχήν αγροτική χώρα ότι ο καπνός θα μπορούσε να της αποφέρει μεγάλη έσοδα, εξαιτίας της ζήτησής του παγκοσμίως.

Όλα τα παραπάνω, είχαν ως αποτέλεσμα η Ελλάδα που ήταν μία μικρή και φτωχή χώρα να αναγκαστεί να μετασχηματίσει τις τεχνικές καλλιέργειάς της, να ανοίξει τα σύνορά της σε μετανάστες, αφού είχε ανάγκη για ανθρώπινο δυναμικό που θα εργάζονταν στα χωράφια, καθώς τα πρώτα χρόνια η τεχνολογία δεν ήταν ανεπτυγμένη και να ενισχύσει το στόλο της με εμπορικά πλοία για τις εξαγωγές.

Έτσι, η Ελλάδα άρχισε να μεγαλώνει σε πληθυσμό, να αναπτύσσεται να αποκτά τεχνογνωσία στην καλλιέργεια του καπνού, αλλά και σε άλλες αγροτικές εργασίες γενικότερα και να αναπτύσσει σημαντικά το εμπόριο της, με συνέπεια να ενισχύσει τα κρατικά ταμεία με ξένο χρήμα και να καταφέρει να αντιμετωπίσει μεγάλα ποσοστά ανεργίας και ανέχειας του ελληνικού πληθυσμού.

Πέρα από τα παραπάνω, η χώρα με τον Χαρίλαο Τρικούπη προχώρησε σε τεράστια τεχνικά έργα, απαραίτητα για να ενώσουν τους κατοίκους της, να τους φέρουν σε επικοινωνία και να μπορέσουν να ανταλλάξουν ιδέες και εμπορικά προϊόντα και εγχώρια.

Η συμβολή του καπνού και της καπνοβιομηχανίας, ήταν λοιπόν σημαντική τόσο από οικονομικής όσο και από κοινωνικής άποψης για τη χώρα μας. Πολλοί κάτοικοι της επαρχίας, που είχαν ασχοληθεί με τον καπνό κατάφεραν να φτιάξουν τις πρώτες μικρές βιοτεχνίες στα μέρη τους, οι οποίες μετά εξελίχθηκαν σε τεράστιες καπνοβιομηχανίες, μεταφέρθηκαν στις μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη και κατάφεραν να έχουν παρουσία και σε χώρες του εξωτερικού, αφού πλέον κάποιες από αυτές έχουν συνάψει συμφωνίες με κολοσσούς της καπνοβιομηχανίας.

Ένα σημαντικό στοιχείο, που προκύπτει από την ανάλυση του κλάδου της καπνοβιομηχανίας στη χώρα μας είναι το γεγονός ότι η ανάγκη για οργάνωση της

παραγωγής, των εμπορευμάτων και των εξαγωγών οδήγησε στη δημιουργία πολλών υπηρεσιών στη χώρα, όπου πολλοί κατάφεραν να βρουν εργασία και έτσι το κράτος μας να αποκτήσει μία δημόσια αλλά και ιδιωτική διοίκηση.

Μία από τις περιοχές που ευνοήθηκε σημαντικά από την καλλιέργεια του καπνού στη χώρα μας ήταν αυτή του Αγρινίου και γενικότερα ο νομός Αιτωλοακαρνανίας. Από τα προηγούμενα κεφάλαια, συμπεραίνουμε ότι η περιοχή αυτή στηριζόταν από πολύ παλιά στην αγροτική παραγωγή, ενώ το κλίμα της ευνοούσε την ανάπτυξη πολύ υψηλής ποιότητας καπνού. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι ο καπνός καλλιεργήθηκε εκεί από τον 17^ο αιώνα.

Η σημασία της καπνοκαλλιέργειας και της σχετικής βιομηχανίας για το Αγρίνιο είναι διττή και εντοπίζεται τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο οι κάτοικοι του Αγρινίου κατάφεραν να βρουν απασχόληση και να αποκτήσουν ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο σε σχέση με άλλες αγροτικές περιοχές της χώρας μας. Οι περισσότερες οικογένειες τότε τρέφονταν από την παραγωγή καπνού και τσιγάρων. Ειδικότερα, το πιο σημαντικό δεδομένο για την εποχή ήταν η ανάμειξη του γυναικείου πληθυσμού στην παραγωγή του καπνού και το γεγονός ότι οι γυναίκες άρχιζαν να εργάζονται και να αισθάνονται μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Όσον αφορά το συλλογικό επίπεδο, την κοινωνία δηλαδή του Αγρινίου αυτή αυξήθηκε σημαντικά στον αριθμό, αφού πολλοί Έλληνες και μετανάστες αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην περιοχή για να βρουν εργασία στις καπνοκαλλιέργειες. Ακόμη, η δημιουργία δρόμων και σιδηρόδρομου που ένωνε το Αγρίνιο με το Μεσολόγγι, την Αμφιλοχία και άλλες περιοχές του νομού Αιτωλοακαρνανίας βοήθησε σημαντικά όχι μόνο στην εμπορική διακίνηση του καπνού, αλλά και στη μετακίνηση των πληθυσμών με αποτέλεσμα το Αγρίνιο από μία μικρή και κλειστή κοινωνία να αποκτήσει μεγαλύτερη εξωστρέφεια και να επικοινωνήσει ουσιαστικά με την υπόλοιπη χώρα.

Ακόμη, η δύναμη που αποκτούσαν οι εργάτες της καπνοβιομηχανίας συνέβαλε στη δυνατότητά τους να ασκήσουν πίεση στους εργοδότες τους, να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους για καλύτερες συνθήκες εργασίας, ωράρια και μισθούς μέσα από απεργίες και άλλες συλλογικές δράσεις και να καταφέρουν να οργανωθούν σε σωματεία. Οι κάτοικοι του Αγρινίου συμμετείχαν ενεργά σε αυτές τις κινητοποιήσεις, όπως και κάτοικοι σε άλλες ελληνικές πόλεις.

Τέλος, η οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου φάνηκε μέσα από τα έργα ανάπτυξης και επέκτασης της πόλης, η οποία σταδιακά άρχισε να

εξελίσσεται σε μία μεγάλη πόλη της χώρας, με πλατείες, τράπεζες, πολιτιστικά κτίρια κ.α.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα στοιχεία εκείνα που συνηγορούν στη μεγάλη συμβολής της καπνοβιομηχανίας για την ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου μπορούμε να εντοπίσουμε τα παρακάτω:

- Αύξηση του πληθυσμού της περιοχής μέσω της μετακίνησης πολιτών από την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και μεταναστών.
- Επέκταση της περιοχής, ώστε να καταφέρει να φιλοξενήσει το νέο πληθυσμό.
- Επέκταση των καλλιεργήσιμων αγροτικών εκτάσεων εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης για καπνό από το εξωτερικό.
- Νέες θέσεις εργασίας για πολλούς κατοίκους.
- Ανάμειξη της γυναίκας στην παραγωγή, λόγω της ανάγκης για περισσότερα εργατικά χέρια.
- Χειραφέτηση της γυναίκας, η οποία απέκτησε πια τετραπλό ρόλο ως μητέρα, νοικοκυρά, σύζυγος αλλά και εργαζόμενη.
- Οργάνωση των εργατών σε σωματεία και συλλογικότητες.
- Διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων από τους εργάτες, μέσα από κοινούς αγώνες, απεργίες και άλλες δράσεις.
- Ανάπτυξη του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, με αποτέλεσμα την εύκολη επικοινωνία με άλλες περιοχές.
- Επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της πόλης, λόγω των τεχνικών έργων.
- Ανάπτυξη σημαντικών καπνοβιομηχανιών στην περιοχή, λίγες από τις οποίες υπάρχουν ακόμα και σήμερα (βλ. Παπαστράτου).
- Βελτίωση της όψης της πόλης με δημιουργία πλατειών, μουσείων, Τραπεζών, υπηρεσιών κ.α.

5.2. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στη συμβολή της καπνοβιομηχανίας για την ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Μέσα από αυτή φάνηκε ότι, ο καπνός συνέβαλε τα μέγιστα στην εξέλιξη και

των δύο αυτών τομέων και είχε μεγάλη σημασία για τους κατοίκους της περιοχής μέχρι και σήμερα.

Παρόλα αυτά, τα τελευταία χρόνια ο καπνός δεν είχε την ίδια μεγάλη ζήτηση στην παγκόσμια αγορά και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες οδήγησαν στην υποβάθμιση της καλλιέργειάς του σε πολλές περιοχές της χώρας. Θα είχε ενδιαφέρον, λοιπόν, μελλοντικές έρευνες να εστιάσουν στους λόγους για τους οποίους η καπνοκαλλιέργεια έχει υποβαθμιστεί τόσο την τελευταία δεκαετία στην περιοχή του Αγρινίου αλλά και σε ολόκληρη τη χώρα μας.

Ακόμη, οι μελλοντικές μελέτες θα μπορούσαν να αναφερθούν και στις επιπτώσεις αυτής της υποβάθμισης στις αγροτικές κοινωνίες, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτές έχουν αντικατασταθεί, εφόσον συνέβη αυτό. Οι μελέτες αυτές θα μπορούσαν να αναφερθούν στην εξέλιξη της τεχνολογίας, στους νέους τρόπους καλλιέργειας, στους νέους καρπούς αλλά και να γίνουν συσχετίσεις με τις παγκόσμιες αγορές σήμερα και τον διεθνή προσανατολισμό σχετικά με την αγροτική ανάπτυξη.

Μία ακόμη, πρόταση για μελλοντικές έρευνες θα ήταν να πραγματοποιηθεί μία παρόμοια με την παρούσα ανάλυση που να αφορά άλλες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, που ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας στο παρελθόν. Τέτοιες περιοχές είναι η Ξάνθη, η Καλαμάτα, ο Βόλος και άλλες πόλεις κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης.

Επίσης, θα μπορούσε να γίνει μία συγκριτική μελέτη που να αναλύει δύο ή και περισσότερες τέτοιες περιοχές στην Ελλάδα, όπου καλλιεργούσαν καπνό και να αναλύει τις ομοιότητες και τις διαφορές σε σχέση με τις ποικιλίες καπνού, τις καπνοβιομηχανίες που αναπτύχθηκαν στην καθεμία, τα οικονομικά οφέλη για κάθε τόπο και τις κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην καθεμία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αυγούλας, Χ. (2013). *“Αναδρομή στην ιστορία του καπνού στην Ελλάδα”*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <http://www.paragogi.net/1430/anadromh-sthn-istoria-toy-kapnou-sthn-ellada>.

Βαρελάς, Κ. (2006). *Στρατηγική ανάλυσης του κλάδου της ελληνικής καπνοβιομηχανίας*. Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

- Βυζίκας Θ. Γ. (1994). *Χρονικό των Εργατικών Αγώνων*. Εκδόσεις Δημοτικού Μουσείου Καβάλας με τη Συμμετοχή της ΓΣΕΕ, Καβάλα.
- Δημαρά, Ε., & Σκούρας, Δ. (1997). *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Ομβρος, Αθήνα.
- ΕΛΣΤΑΤ. (2011). Απογραφή Πληθυσμού – Κατοικιών.
- ΙΟΒΕ (2020). *Η συνεισφορά των εισροών στην αγροτική παραγωγή και το μέλλον του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Ιωαννίδης, Ι. (1997). *Το καπνικό στην Καβάλα: Μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*. Καβάλα, Δημοτικό Μουσείο Καβάλας.
- Καθημερινή, (2020). *Δρόμοι ανάπτυξης – Ελλάδα και Γερμανία: Οι κλάδοι που στηρίζουν το ΑΕΠ*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://www.kathimerini.gr/pages/dromoi-anartyxis-ellada-kai-germania/561141973/oi-kladoi-poy-stirizoyn-to-aep/>
- Καρέλιας (2016). *Ετήσιες Οικονομικές Εκθέσεις*. Καρέλιας.
- Κόττης, Ν. (2014). *Τα 4P του μάρκετινγκ στην καπνοβιομηχανία*. Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Διάκος, Α. (1993). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*. Εκδόσεις Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά, Δ. (2012). *Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος 1833-1890*. Αγρίνιο: Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Ελλάδας.
- Μπανταλούκας, Κ. (1984). Η ελληνική οικονομία 1923-1940. Σύντομος στατιστική σκιαγράφησης. *Sroudai, Journal of economics and Business*, 34(3-4), 561-625.
- Μπαρχαμπάς, Α. (2007). *Καπνεργάτες, οι Κυνηγοί του ονείρου*. Αγρίνιο: Ίβυκος.
- Ντόκα, Ρ-Η. (2013). *Αγρίνιο – Καβάλα: Ήσαν μήπως τα καπνεργοστάσια «μια κάποια λύσις»;* Διαλέξη. Σχολή Αρχιτεκτόνων Ε.Μ.Π.

- Παπαστράτος Ε. (2012). *Η δουλειά και ο κόπος της. Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, β' έκδοση. Εκδόσεις Gema, Αθήνα.
- Πατρώνης, Β. (2003). Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου, στο Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*. Αγρίνιο: Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου.
- Ρούπα, Α., Τσάρας, Κ., Παπαθανασίου, Ι. (2015). Κάπνισμα: η σχέση με τη χρόνια αποφρακτική πνευμονοπάθεια και ο ρόλος των επαγγελματιών υγείας. *Επιστημονικά Χρονικά*, 20(1), 41-53.
- Φλεβάρης, Σ., & Ρεντετζή, Μ. (2014). *101 Σημειώσεις για τα Ανατολικά Καπνά*. Μουσείο Μπενάκη.
- Χαραλαμπίδης, Α. (2017). *Αποτίμηση της εταιρείας «Καπνοβιομηχανία Καρέλιας Α.Ε.»*. Διπλωματική Εργασία. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Χαριτάτος Μ. (1988). *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα.
- Χατζηιωσήφ Χ. (2002). «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Β1', Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Χατζηνικολάου, Π. (2005). Λουκέτο στα Τελωνεία Νίκης και Δοϊράνης. *Καθημερινή*.

Ξενόγλωσση

- Anon, Readers Digest, 1949. (1995). Part I: The tobacco industry, past and present, and reaction to health scare "As ye smoke, so shall ye reek." *Journal of the Royal Society of Health*, 115(5), 297-302. DOI: <https://doi.org/10.1177/146642409511500507>.
- Avdela, E. (2006). *Le genre entre classe et nation : Essais d'historiographie grecque [Gender between class and nation: essays on Greek historiography]*. Paris: Syllepse.

- Bada, K. (2006). "Revealing the historicity of migrant women. Moving from the mountain areas to the provincial urban centres of Greece. The case of Agrinion". *Ethnologia Balkanika*, 10.
- Bada, C., & Aggeli, M. (2007). *The Women of Tobacco*. Research study on the implementation of the project "Mother language over the history". Programme of Intervention 11, Priority axis 003: "Environment and cultural heritage", Measure 002: "Promotion, Restoration and Development of the Historical and Cultural Environment of Common Interest". Interreg III A 2000-2006.
- Bilias, F. (2015). Seeking an Alternative Development Paradigm for Greek Agriculture. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 4(1), 125-146. <https://doi.org/10.1177/2277976015577181>
- Campbell, D. (2004). *Lost in transit*. *New Internationalist* 369. Last retrieved from: <http://newint.org/features/2004/07/01/smuggling/>
- Carmona-Zabala, J. (2020). German economic power in Southeastern Europe: The case of Reemtsma and the Greek tobacco merchants. *Business History*, 1923-1939. DOI: 10.1080/00076791.2020.1717472.
- Dalla-Vorgia, P., Sasco, A. J., Skalkidis, Y., Katsouyanni, K., & Trichopoulos, D. (1990). An Evaluation of the Effectiveness of Tobacco-Control Legislative Policies in European Community Countries. *Scandinavian Journal of Social Medicine*, 18, 81-89.
- Dimara, E., & Skuras, D. (1998). Adoption of new tobacco varieties in Greece: impacts of empirical findings on policy design. *Agricultural Economics*, 19, 297-307.
- Dimitriadou, M. (2016). The commercial networks and the Greek–German relations during the interwar period: Siemens Case. Paper presented at the conference *Balkan Worlds III: Power Networks in the Imperial and Post-Imperial Balkans* (18th-20th c.), organized by the University of Macedonia, Salonika.
- Filippidis, F. T., Agaku, I. T., Vardavas, C. I., & Majeed, A. (2014). The association between economic recession and public support for increased tobacco taxation

- in 27 European countries. *Scandinavian Journal of Public Health*, 1-4. DOI: 10.1177/1403494814542264.
- Global Link (2004). *Tobacco Consumption: Greece*. Last retrieved from: <http://www.globalink.org/tccp/Greece.pdf>
- Goldman, L. K., & Glantz, S. A. (1998). "Evaluation of Antismoking Advertising Campaigns." *Journal of the American Medical Association*, 279(7), 72-77.
- Gross, S. G. (2015). *Export Empire: German soft power in southeastern Europe, 1890-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hadjimichalis, C. (1986). *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*. Croom Helm, Beckenham, Kent.
- Hadjimichalis, C., & Vaiou, D. (1987). Changing patterns of uneven regional development and forms of social reproduction in Greece. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, 319-333.
- Hedberg, P., & Hakansson, E. (2008). Did Germany exploit its small trading partners? The nature of the German interwar and wartime trade policies revisited from the Swedish experience. *Scandinavian Economic History Review*, 56(3), 246-270. DOI: 10.1080/03585520802567184.
- Hojić, A. A. (2004). Between the cracks: Balkan cigarette smuggling. *Problems of Post-Communism*, 51, 35-44.
- ICAP. (2004). «Τσιγάρα – Πούρα: Κλαδική Μελέτη». Αθήνα.
- Karagiannis, G., & Sarris, A. (2005). Measuring and explaining scale efficiency with the parametric approach: the case of Greek tobacco growers. *Agricultural Economics*, 33, 441-451.
- Koskowski, W. (1955). *The Habit of Tobacco Smoking*. London: Staples Press.
- Lewis, Yulis, Delnevo, & Hrywna (2004). Tobacco Industry Direct Marketing After the Master Settlement Agreement. *Health Promotion Practice*, 5(3), 75S-83S. DOI: 10.1177/1524839904264596.

Niederdeppe, J., Farrelly, M. C., & Haviland, M. L. (2004). "Confirming Truth: More Evidence of a Successful Countermarketing Campaign in Florida." *American Journal of Public Health*, 94(2), 55-57.

Nielsen, M. T. (1987). Tobacco. *Outlook on Agriculture*, 16(2), 77-81.

Reid, R. (2005). *Globalizing Tobacco Control: Anti-smoking Campaigns in California, France, and Japan*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Royal College of Physicians. (1962). *Smoking and Health*. London: Pitman.

Sakellariou, D. (2000). *Estimates of the Degree of Protection of Greek Agricultural Products*. Agricultural University of Athens.

Trjantafyllides, K. (2002). "Vrahoi" 1880-1940. Social and intellectual revival ", in "E" *Historical Eleftherotypia Newspaper*.

Ηλεκτρονικές πηγές

Newsroom, (2017). *Αγρίνιο, η πόλη του καπνού*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://iaitoloakarnania.gr/2017/03/agrinio-i-poli-tou-kapnou/>

Αγγέλη, Μ. (1898). Καπναποθήκες, οι χώροι και οι άνθρωποι της καπνεργασίας. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://agriniotobaccomuseum.gr/kapanapothikes-xoroi-anthropoi/>

Αγγέλη, Μ. (2007). *Αποθήκες Αφών Γιάγκα*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/αποθήκες-αφων-γιαγκα/>

Αγγέλη, Μ. (2007). *Αποθήκες Ηλιού Νέες*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/αποθήκες-ηλιού-νέες/>

Αγγέλη, Μ. (2007). *Αποθήκες Χασουράκη*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/αποθήκες-Χασουράκη/>

- Αγγέλη, Μ. (2007). *Ο καπνός και ο κόσμος του καπνού*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://agriniotobaccomuseum.gr/agrinio-o-karnos-kai-o-kosmos-tou-karnou/>
- Αγγέλη, Μ., & Ανδρικόπουλος Ε. (2007). *Αποθήκες Ρόζη Βαρνάβα*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/αποθήκες-ρόζη-βαρνάβα/>
- Ανδρικόπουλος, Ε. (2007). *Καπναποθήκες Καμποσιώρα*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/οι-καπναποθήκες-καμποσιώρα/>
- Ανδρικόπουλος, Ε. (2007). *Καπναποθήκες Κόκκαλη*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/decentralized-administration-o/agrinio/architecture-plces/οι-καπναποθήκες-κόκκαλη/>
- Γιώτη, Ε., (2018). *Ο πλούτος που έγινε καπνός*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://studentmedia.gr/>
- Ζωίδης, Λ. (1957). *Καπναποθήκες Αφών Παναγοπούλου*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://agriniobaccomuseum.gr/panagopoulos-storehouses/>
- Καπναποθήκες Παπαπέτρου. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/places/greece/peloponnisos-dytiki-ellada-ke/agrinio/history-places/καπναποθήκες-παπαπέτρου/>
- Λόλας, Π. (2014). *Οδηγός καλλιέργειας καπνού I Σπορεία καπνού: τύποι & χαρακτηριστικά*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://blog.farmacon.gr/>
- Μαγκλάρας, Β. (2018). *Οι καπναποθήκες Ηλιού στο Αγρίνιο*. Τελευταία προσπελάστηκε από: www.epoxi.gr/memories57.htm
- Μουσείο Καπνού. *Καπναποθήκες Αφών Παπαστράτου*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://agriniotobaccomuseum.gr/tobaccostores-papastratou/>
- Περιοδικό «Ρίζα Αγρινιωτών» (2007). *Τα καπνά του Αγρινίου... από την κορυφή έως το τέλος*, τεύχος 64. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://culture-gate.com/>

Ριζοσπάστης, (2016). *Το καπνεργατικό κίνημα του Αγρινίου την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8928220>

Στάδια καλλιέργειας του καπνού. Τελευταία προσπελάστηκε από: <https://1epal-amfil.ait.sch.gr/kapnos/kntml/html0ht/>

Το σωματείο καπνεργατών Αγρινίου και η αιματηρή καταστολή της απεργίας τους τον Αύγουστο του 1926. Τελευταία προσπελάστηκε από: www.epoxi.gr/memories42.htm

Παράτημα

Εικόνα 1: Αγρίνιο, η πόλη του καπνού. Πηγή: <https://iaitoloakarnania.gr/>

Εικόνα 2: Καπνοχώραφα Αγρινίου. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 3: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού.

Εικόνα 4: Η καπνούπολη του Αγρινίου. Πηγή: www.agriniopress.gr

Εικόνα 5: Καπναποθήκη Παπαστράτου. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 6: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού.

Εικόνα 7: Αποθήκες Παπαστράτου (Οι νεότερες). Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 8: Καπναποθήκη Παπαπέτρου. Πηγή: www.newsbeast.gr/

Εικόνα 9: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Εικόνα 10: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Εικόνα 11: Πηγή: www.epoxi.gr/ Βασίλης Μαγκλάρας

Εικόνα 12: Αποθήκες Ηλιού Νέες. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 13: Καπναποθήκες Κόκκαλη. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 14: Αποθήκες Ρόζη-Βαρνάβα. Πηγή: <https://culture-gate.com/>

Εικόνα 15: Όργωμα σε χωράφι μπροστά στη Σάντα Ρόζα στις 5 Μαΐου του 1955. Πηγή: ιστότοπος «Γραφική Παλιά Αλεξανδρούπολη».

Εικόνα 16: Καπνεργάτριες στο μεροκάματο. Πηγή: www.agrinionews.gr

Εικόνα 17: Πηγή: <https://agriniotobaccomuseum.gr/> Μουσείο Καπνού

Εικόνα 18: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» 11 Αυγούστου 1926. Πηγή: www.agrinionews.gr

Εικόνα 19: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ». Πηγή: www.agrinionews.gr

Εικόνα 20: Απόσπασμα από την εφημερίδα «ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» 10 Μαΐου 1936. Πηγή: <https://iaitoloakarnania.gr/>